

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TIDSSKRIFT FOR ARKIVFORSKNING
UDGIVET AF RIGSARKIVET

ARKIV

Birgit Bjerre Jensen: Kilder til belysning af len, stamhuse og fideikommiss	223
Birte Faarborg: Trellunds Trankebarkort 1733	242
Ebba Busch: Miljøforskning over kniplersker ud fra kirkebøger	271
Orientering	282

Kilder til belysning af len, stamhuse og fideikommiss

AF BIRGIT BJERRE JENSEN

Det er i det følgende hensigten at bringe en vejledning vedrørende én bestemt type arkivalier, nemlig centraladministrationens sager angående len (grevskaber og baronier), stamhuse og fideikommiss, der som regel lidt upræcist betegnes »lenssagerne«.

Statens indflydelse på disse majorater i form af særlige oprettelsesbetingelser og senere afviklingskrav og kontrol med deres overholdelse har resulteret i et rigt kildemateriale til belysning af disse godsers historie. Da lensadministrationen har strakt sig fra 1671 til vore dage, og da den i tidens løb har ligget under forskellige kontorer med vekslende forretningsgang, kan det imidlertid være vanskeligt at skaffe sig et overblik over kildematerialet og finde frem til det. Den følgende redegørelse giver en vejledning, der – uden at være udtømmende – forhåbentlig vil være en nyttig indføring til studiet af denne gruppe arkivalier¹.

En kort gennemgang af det lovmæssige grundlag for de to typer majorater a) len og b) stamhuse og fideikommiss, og de administrative konsekvenser, der fulgte heraf, vil vise, hvilke problemer man kan vente at finde belyst i lenssagerne.

Len

Greve- og friherreprivilegierne af 25. maj 1671² indstiftede greve- og friherreværdigheden og fastsatte reglerne for deres erhvervelse, for oprettelsen af grevskaber og friherskaber (baronier) og for de rettigheder og pligter, som lensbesidderne dermed fik.

¹ Ekspeditionschef S. V. Stausholm, chef for Lenskontrollen, har gennemset manuskriptet og givet adskillige værdifulde oplysninger.

² Privilegierne findes aftrykt i »Kong Christian den Femtes Forordninger og Aabne Breve 1683–99«, Kbh. 1751. Da privilegierne først blev beordret i trykken i 1688, findes de blandt forordningerne for dette år. Om revisionen af privilegierne ca. 1674, se Birgit Bjerre Jensen: »Christian V's greve- og friherreprivilegier«, Arkiv II, 1968, s. 89–130.

Forudsætningen for at kunne blive optaget i greve- eller friherrestanden var, at ansøgeren besad enten 2500 tdr. hartkorn til oprettelse af et grevskab eller 1000 tdr. hartkorn til oprettelse af et friherskab. For at undgå at disse len gennem arvedeling blev splittet i mindre enheder påbød privilegierne majoratsarvefølgen, dvs. at den ældste søn, eller hvor ingen sønner var, evt. ældste datter skulle arve lenet. Hvis der endnu ikke var oprettet et len, skulle vedkommende forlods forud for de øvrige arvinger arve 2500 (1000) tdr. hartkorn eller midlerne til køb af et sådant gods: 120.000 rdl. for et grevskab, 50.000 rdl. for et friherskab. Lensbesidderen bevarede ret til selv at bestemme arvegangen for allodialgods, formue og løsøre. Lenet skulle gå i arv til ægte descendenter enten efter ren mandlig eller efter mandlig-kvindelig arvefølge efter de nærmere bestemmelser i lenets erektionsbrev. Når sidste linje var uddød, hjemfaldt lenet til kongen.

Lenet måtte ikke behæftes med gæld, det skulle være fri for kreditorers påkrav og rettens forfølgning, og der måtte ikke sælges noget gods fra lenet uden de arveberettigedes »Vidneskab« og kongelig bevilling. Ved majestætsforbrydelse fortabte lensindehaveren retten til lenet, der derefter gik over til en anden linje af opretterens slægt. Privilegierne gav også regler for sammenlægningen af len ved giftermål mellem to lensbesiddere og regler for kvindelige lensbesidderes giftermål med uadelige.

»Udi henseende til dend Depense og Omkostning som Greverne (Friherrerne) til deris Stand at føre, Os oc Voris Hof til større lustre, dagligen forarsages at gjøre, foruden at melde om den Allerunderdanigste devotion, som de end derudi haver ladet see, frivilligen deres allodial-Gods til feudal at gjøre oc Os oc Voris Kongel. Arve-Successorer udi Regieringen til Lehn at opdrage . . .« bevilgede kongen frihed for alle skatter undtagen prinsessestyre for lensbesidderens residensgård og for henholdsvis 300 og 100 tdr. hartkorn i tilliggende bøndergods, ligesom der blev tilstået tiendefrihed for residensgården. Dertil kom patronatsret, birkeret med hals- og håndsret og dertil hørende sigt- og sagesaldsret, skiftejurisdiktion, jagt- og fiskeret, strand- og vragret. Lensbesidderne havde desuden ret og pligt til at foretage udskrivning af soldater inden for lenet, og

greverne havde – i modsætning til friherrerne – ret til danefæ, til at åbne miner og bjergværker og skattefrihed for en gård i København. Til gengæld var lensbesidderne ligesom de øvrige adelige ansvarlige over for kongen for deres fæstebønders skatter.

Det var tilladt lensbesidderen at forøge godsmængden under lenet, og forøgelsen skulle da være en fast del af lenet og underkastes bestemmelserne herfor. Den som kongen skænkede et len, skulle nyde de samme rettigheder, og lenet skulle arves efter mandlig eller mandlig-kvindelig linje efter lensbrevets bestemmelser.

Greve- og friherreprivilegierne medførte, at lenene i mange forhold var undergivet lensherrens afgørelser. De vigtigste områder anføres nedenfor.

Udstedelsen af greve- og friherrepatenter. Optagelsen i greve- eller friherrestanden afgang ifølge privilegierne af kongens nåde, men en klar forudsætning herfor var som nævnt, at ansøgeren havde økonomisk mulighed for at oprette et grevskab eller friherskab omfattende henholdsvis 2500 og 1000 tdr. hartkorn. Skønnede kongen, at ansøgeren var i stand til dette, eller var han villig til at dispensere fra dette minimum, hvor det ikke var til stede, udstedte han et greve- eller friherrepatent for vedkommende i form af et åbent brev almindeligvis affattet på latin på pergament med en afbildning af pågældende greves eller friherres våben og som regel med angivelse af det fremtidige lens navn.

Udstedelsen af erektionsbreve for grevskaber og friherskaber. Der var ikke i privilegierne fastsat nogen tidsfrist for lenenes oprettelse. Enkelte blev oprettet ved samme åbne brev som meddelte ophøjelsen i greve- eller friherrestanden, de fleste først efter nogen tids forløb og ofte flere år senere, og endelig findes en del grever og baroner, der aldrig har besiddet et len³.

Ved ansøgning om oprettelse af et len skulle ansøgeren indsende en jordebog og en redegørelse for, hvilken arvefølge inden for de givne majoratsrammer, han ønskede skulle gælde

³ En fortegnelse over disse findes i Hof-og Statskalenderen, afsnit 1815 og 1818.

for lenet. På grundlag heraf udstedte kongen erektionspatentet i form af et åbent brev. Det blev udfærdiget på pergament som regel på dansk og indeholdt eller havde vedføjet en jordebog over det godsområde, der dermed blev oprettet som len. De særlige bestemmelser for lenets succession og kongens hjemfaldsret fastsattes og ligeledes forskellige bestemmelser vedrørende eventuel apanage til lensbesidderens enke og børn, og det fastsloges, at denne lensordning ikke behøvede fornyet konfirmation ved ændring af lensherre eller lensindehaver, blot skulle der i sådant tilfælde ydes en lenspligt. Den bestod oprindeligt i levering af en god ridehest til den kgl. stald, men denne naturalieafgift blev dog senere konverteret til en pengeydelse til kongens kammer.

Holdt lensbesidderen sig inden for lensbrevets bestemmelser, var den administrative forbindelse mellem lensindehaver og lensherre hovedsageligt indskrænket til betaling af lenspligten, men for alle lens vedkommende blev der før eller siden behov for at søge om særlige bevillinger.

Mageskifter, jordkøb og -salg, gældsoptagelse og substitution.

Kun med kgl. tilladelse var mageskifter tilladt, og forøgelse af lenet gennem godskøb krævede om ikke altid særskilt kgl. tilladelse så dog, at lensejeren underrettede kongen om den skete forøgelse. Bortsalg af jord fra lenet eller optagelse af lån i lenet var ikke tilladt, men kunne dog ske med successorernes viden og kgl. bevilling. Og endelig kunne der være tale om helt at sælge lenet. Tilladelse hertil gaves næsten kun, når der i stedet oprettedes en pengekaptal, substitueredes en fideikommiskaptal, der var båndlagt og gik i arv på samme måde som godslenet.

Testamentændringer. Ønskede lensbesidderen at oprette et testamente, der berørte lenets status, var konfirmationen heraf naturligvis et spørgsmål om kongelig nåde.

Stridigheder med andre jordejere om grænseskel og rettighe-der, og tvivlsspørgsmål vedrørende arvefølge og testamentariske bestemmelser blev henvist til kongen. I det hele taget var kongen som lensherre at opfatte som den, der måtte varetage

arvesuccessorernes og i sidste instans sine egne interesser. Det kunne f. eks. føre til tilsyn i tilfælde af misligholdelse af lenet.

Hjemfald. Uddøde de linjer, der var arveberettigede til lenet, hjemfaldt det til kongen⁴.

Stamhuse og fideikommiss

Stamhuse. Under Christian V åbnedes adgang til oprettelsen af endnu en type majorater udover grevskaber og friherskaber, idet Christian V's danske Lov af 1683 i 5. bog, 2. kap., 65. art. indeholdt en bestemmelse om, at enhver privilegeret, som havde en sædegård på mindst 400 tdr. hartkorn, kunne oprette et stamhus deraf for en af sine arvinger med de vilkår, som han det bedst og billigst »eragtede«. Sædegården, der skulle oprettes som stamhus, skulle være gældfri, og som yderligere sikring for eventuelle kreditorer skulle der »år og dag« før stamhusets oprettelse indføres meddelelse herom i pågældende provins' landstingsbog. Stamhusbrevet, der indeholdt de nærmere betingelser for stamhuset skulle ligeledes indføres i landstingsbogen. Et stamhus måtte derefter ikke sælges eller belånes, dog kunne ejeren i nødstilfælde optage højst 5-årige lån mod sikkerhed i den årlige indkomst. Handlede han imod stamhusbrevet, skulle handlingen være kraftesløs, og næste successionsberettigede skulle overtage stamhuset. Dersom den, der arvede stamhuset efter sin far, havde søskende, der ingen arv fik, var han pligtig til årlig at give dem, »hvis efter Samfrænders Tykke billigt var«⁵.

Stamhusenes forhold til kongemagten. Lenene hørte klart til den offentlige ret, medens stamhusene var rent privatretlige institutioner, men en række forhold bevirkede, at stamhusopretterne søgte konfirmationer fra statsmagten og blev underkastet samme kontrol som lenene, ja, i mange forhold blev forskellene mellem de to grupper helt udviskede.

Konfirmation af stamhusbrev. Stamhusbrevene var ifølge

⁴ Stig Iuul: Fideikommissarisk Substitution, Kbh. 1934, s. 118–129.

⁵ Len, Stamhuse og Fideikommissgodser. Materialesamling til Brug for Kommissionen i følge Lov af 5. marts 1909, 1910, s. 31.

bestemmelserne i Danske Lov først gyldige, når de var indført i landstingsbogen for pågældende provins, men de fleste indsendtes til kongen for at opnå kgl. konfirmation. Den vigtigste grund synes at have været, at forholdsvis få af dem opfyldte betingelserne for oprettelsen, således at den kgl. konfirmation tillige var en dispensation fra reglerne, oftest den, at kreditorerne forud skulle indkaldes. Nogle af stamhusbrevene havde endvidere form af testamenter, hvori der var bestemmelser om andre ting end stamhuset, og hvortil det kunne være nødvendigt at opnå kgl. konfirmation, og atter andre ønskede den kgl. konfirmation som en ekstra garanti.

Successionen. Opretteren havde til en vis grad frie hænder til at fastsætte successionen, men han måtte f. eks. ikke forbigå egne børn til fordel for fremmede. Successionen kunne såvel for stamhuse som for len give anledning til problemer. Kongen havde da afgørelsen, selv om han oftest henviste sagen til domstolene.

Bortsalg, mageskifte og belåning var ikke tilladt, og dispensation fra stamhusbrevet måtte bevilges af kongen.

De successionsberettigedes uddøen. I modsætning til lenene var der ikke tale om en hjemfaldsret til kongen, men en lang række stamhusbreve fastsatte bestemmelser om stamhusets skæbne, der forudsatte kongens videre kontrol og medvirken f. eks. ved oprettelse af godgørende institutioner.

Privilegier. I øvrigt havde stamhuse ikke som len særlige privilegier såsom amtmands- og overpolitidommermyndighed (udover hvad der tilkom privilegeredes sædegårdsjord), men netop disse privilegier blev stadig mere indskrænket og til sidst slet ikke tildelt besidderne af nyoprettede len, således at ligheden mellem de to grupper blev stadig større.

Fideikommisser. Også disse, der var nært beslægtede med stamhusene, henregnedes under centraladministrationens fællesbetegnelse »lenssagerne«.

Fideikommissgodser oprettedes ved en testamentarisk dispo-

sition, hvorved et gods blev båndlagt som fideikommiss til fordel for slægten, enten ved at den successionsberettigede arving fik provenuet selv, eller som i familiefideikommissgodser ved at dette gennem legater uddeltes til en større kreds af slægten⁶.

Foruden fideikommissgodser er også en række pengefideikommisser blevet oprettet i tidens løb. Disse kan inddeles i de såkaldte substitutioner, der udgjorde salgssummerne for stamhuse eller fideikommissgodser, og de rene pengefideikommisser. Oprettelsen af disse sidste tog fart efter 1848, da Danske Lov's bestemmelse om oprettelse af stamhuse bortfaldt. Det sidste stamhus er oprettet 1847, det sidste grevskab 1829 og det sidste baroni 1843. Op til 1954, da adgangen til oprettelse af pengefideikommisser faldt bort, var oprettet i alt ca. 100 fideikommisser med en samlet kapital på ca. 35 mill. kr. Disse tal omfatter såvel fideikommisser med kgl. konfirmeret fundats som ukonfirmerede fideikommisser. Justitsministeriet afsløg efter 1919 at søge udvirket kgl. stadfæstelse på bestemmelser af denne art.

Majoraternes og især lenenes rettigheder og pligter undergik med tiden en række ændringer, og de ophævedes efter en længere politisk strid i 1919 (Lov nr. 563 af 4. okt. 1919). Denne lov bestemte, at len, stamhuse, fideikommissgodser og pengefideikommisser substituerede herfor skulle overgå til fri ejendom mod at besidderen til staten indbetalte 25 % af lenenes eller 20 % af stamhusenes værdi. En tredjedel af majoraternes jord skulle overdrages staten mod erstatning. Som billigheds-erstatning til de nærmeste arveberettigede efter majoratets successionsorden skulle besidderen i et successorfond båndlægge $\frac{2}{5}$ af værdien af den ejendom, han overtog. Ved besidderens død skulle $\frac{1}{5}$ udbetales til den, der skulle have tiltrådt besiddelsen, hvis majoratet ikke var overgået til fri ejendom, og ved dennes død skulle den sidste femtedel udbetales til næste successionsberettigede.

⁶ Forskellen mellem stamhuse og fideikommissgodser har været genstand for diskussion. Almindeligvis opfattes oprettelsen af et stamhus efter Danske Lov 5-2-65 som en dispositio inter vivos, medens fideikommissgodser blev oprettet ved en testamentarisk disposition, der ofte afveg fra de forskrifter, der gaves i Danske Lov 5-2-65. Fra denne regel fandtes dog adskillige undtagelser, og grænserne synes i det hele taget at have været flydende. Stig Iuul, anf., s. 129-138.

Administration, ressortforhold og personale

Administrationen af lensvæsenet lå i perioden 1671–1848 under Danske Kancelli; efter 1848 under justitsministeriet. Inden for disse myndigheder har lensvæsenet fra begyndelsen udgjort et særligt område, hvis administration har været henvist til bestemte embedsmænd under vekslende ydre organisation⁷.

Den første specielt udnævnte lenssekretær var *Bolle Luxdorph*, sekretær og senere oversekretær i Danske Kancelli, der udnævntes i 1676 og fungerede til sin afskedigelse i 1690. Sekretær *Niels Slange* varetog derefter arbejdet til 1736, i sidste del af perioden med titlen lenssekretær. I 1735 nævnes konferensråd *Hans Wilhelm Kaalund* ligeledes som lenssekretær⁸.

Fra begyndelsen af 1740'erne og muligvis før lå lensvæsenet under oversekretær i Danske Kancelli *Johan Ludvig Holstein* (Ledreborg)⁹. *Otto Thott* overtog ved Johan Ludvig Holsteins død i 1763 dennes embeder, deriblandt også ledelsen af lenskancelliet; denne post bevarede han til 1770, da Struensee afskedigede alle medlemmer af konseillet. De to oversekretærer har næppe haft mere end den nominelle ledelse af lensadministrationen, det daglige arbejde lededes af Johan Ludvig Holsteins søn *Christian Holstein*, der fra 1752 fungerede som lenssekretær, indtil han blev afskediget i 1771¹⁰.

Hof- og Statskalenderen tegner fra 1756 til 1771 et billede af et betydningsfuldt kontor »Lenskancelliet« med op til 5 ansatte, men det svar, de to ældste sekretærer i Danske Kancelli, *Luxdorph* og *Hielmstjerne*, gav Struensee på et forslag om omorganisation af Danske Kancelli viser et noget andet billede. Det hed i deres gennemgang af kancelliet, at lenskontoret fra begyndelsen var indstiftet med et ganske andet formål end

⁷ I hvert års adelsårbog findes en fortegnelse over de len, stamhuse og fi-deikommisser, der er overgået til fri ejendom med angivelse af besidderne og datoen for overgangen.

⁸ RA Danske Kancelli, A, nr. 130, 2. Topografisk ordnede lenssager, Dansk Biografisk Leksikon og Hof- og Statskalenderen.

⁹ Johan Ludvig Holstein nævnes først i Hof- og Statskalenderen for 1756 som leder af lenskontoret. Allerede fra begyndelsen af 1740'erne stiles imidlertid breve vedrørende lensvæsenet til ham.

¹⁰ Hof- og Statskalenderen og Den danske civile Centraladministrations Embedsetat 1660–1848, Kbh. 1889, s. 239.

blot at ekspedere »feudalia«, som var af meget ringe antal. Hensigten havde været, at ældre sekretærer, der ikke længere kunne klare ekspeditionsarbejdet, kunne få en retrætepost i lenskontoret, således at de fortsat kunne sidde i højesteret og kancellikollegiet. Følgen blev, at lenskancelliet blev ophævet, og at lensforretningerne ved det nye reglement for Danske Kancelli af 20. marts 1771 blev henlagt under 4. kontor, hvorunder også sager vedrørende Island, Grønland og kolonierne hørte.

Efter Struensees fald medførte en ny instruks for Danske Kancelli af 4. marts 1773 en delvis tilbageførelse til principperne før 1770. Et lenskontor oprettedes dog ikke. Lenssagerne behandledes nu i 2. deputeredes kontor.

I 1800 omlagdes Danske Kancelli i departementer, og lensvæsenet blev henlagt under 4. departement: Lens- og Udskrivningsdepartementet. Fra 1812 anfører Hof- og Statskalenderen under 4. departement et specielt lenssekretariat. Det blev til 1826 ledet af kancelliråd, senere justitsråd *Hans Henrik Frost*. Derefter lededes det til 1830 af justitsråd *Frederik Hammerich*, der fra 1818 havde været kancellisekretær under lenssekretariatet. 1830–48 fungerede justitsråd *Frederik Emil Frisch* som lenssekretær. Hvervet som lenssekretær blev fra 1831 knyttet til kontorchefstillingen, og begrebet lenssekretariat bortfaldt atter i Hof- og Statskalenderen.

Ved ministerialsystemets indførelse i 1848 overgik administrationen af lensvæsenet til justitsministeriet. Fra 5. april til 3. december 1848 sorterede det under 4. departement, derefter til 15. oktober 1854 under 3. departement, hvorpå det som følge af omlægninger af departementerne kom under 2. departement. Dette departement omdannedes 11. december 1885 til 1. departements 2. ekspeditionskontor, hvorunder lensvæsenet forblev til 1915. Posten som lenssekretær eksisterede fortsat efter 1848 og var som før 1848 knyttet til lederen af det kontor eller departement, hvorunder lensvæsenet sorterede. Departementschef *Christian Ditlev Lunn* (den senere overformyndet) fungerede som lenssekretær til 1857, derefter fulgte hans efterfølger som chef for 2. departement *Oddgeir Stephensen* som lenssekretær, indtil departementet blev nedlagt i 1885. Samtidig bortfaldt posten som lenssekretær¹¹.

Ved lov nr. 101 af 2. maj 1914 udskiltes med virkning fra 1. januar 1915 kontrollen med len, stamhuse, fideikommissgodser og pengefideikommiss og henlagdes direkte under justitsministeren i et særskilt lenskontor. Chefen for Lenskontoret benævntes lenssekretær. Udgifterne til lenskontoret skulle udredes af lens-, stamhus- og fideikommissbesidderne i forhold til deres majoraters eller fideikommissers værdi. Som lenssekretær virkede 1915–19 chefen for 2. ekspeditionskontor *Peter Nicolai Rentzmann* og 1919–31 chefen for 3. ekspeditionskontor *Laurits Ingerslev*, der tillige var overformyndet.

1931 ophævedes Lenskontoret atter (lov nr. 6 af 23. januar 1931) og sager vedrørende successorfonds overgik til Overformyndet, hvor der oprettedes en særlig afdeling: Lenskontrollen¹². Det påhvilede fortsat besidderne af de kontrollerede fideikommiss og fonds at svare en årlig afgift til Lenskontrollens drift. Forretningerne i Lenskontrollen blev fra 1931–40 varetaget af ekspeditionssekretær *Aage Brask*. Derefter har følgende været tilknyttet Lenskontrollen: landsretssagfører *Ivan Birch Schiøler* 1940–46, professor *Stig Juul* 1940–64, statsadvokat *N. A. Bach* 1947–54 og ekspeditionschef *Søren Vilhelm Stausholm* fra 1954.

Ved loven om lenenes overgang til fri ejendom oprettedes et Lensnævn bestående af 5 medlemmer, 3 udpeget af regeringen og 2 af vedkommende majoratsbesidder. Dets opgave var at varetage overdragelsesforretningernes talrige problemer med hensyn til vurdering, afgørelse af, hvilke jordstykker der skulle overdrages til staten, fastsættelse af erstatningssummer etc. Lensnævnets afgørelser kunne appelleres til et Overnævn bestående af 5 medlemmer: 1 udpeget af Højesteret blandt højesteretsdommerne, 2 af regeringen og 2 af samtlige majorats-

¹¹ Kabinetstyrelsen i Danmark 1768–72 udg. ved Holger Hansen I, Kbh. 1916, s. 82 ff. Vejledende Arkivregistraturer I. Danske Kancelli ved Bjørn Kornerup, 2. udg. Kbh. 1943, s. XXXV, 72 og 124. Den danske civile Centraladministrations Embedsetat 1849–1913, Kbh. 1894, s. 169–70.

¹² Sager vedr. pengefideikommiss, der ikke var omfattet af loven af 1919, henlagdes under justitsministeriets 2. kontor. Da disse fideikommiss overgik til fri ejendom ved lov nr. 139 af 1. maj 1954, henlagdes til Overformyndet dels afløsningen af fideikommisserne, dels kontrollen med de formuer, der da blev båndlagt til fordel for den næste successionsberettigede.

besiddere. Lensnævnets formand var 1919–58 *Laurits Ingerslev*, fra 1919 kontorchef for justitsministeriets 3. kontor og lenssekretær, fra 1928 overformynder og fra 1949 kommitteret ved Lenskontrollen. Lensnævnets to øvrige medlemmer var folketingsmændene *P. V. Jeppesen-Druseberg* og *Henrik Hauch*, begge til deres død i henholdsvis 1953 og 1957. Det var senest i funktion i begyndelsen af 1930'erne, da afløsningen af samtlige len, stamhuse, fideikommissgodser og substitutioner var afsluttet. Overnævnet kom aldrig til at fungere.

Registrerings- og henlæggelsesprincipper

Danske Kancelli. Her som i andre institutioner førtes en række protokoller for at kunne holde rede på sagernes behandling og for at kunne bevare viden om de trufne afgørelser. Disse protokollrækker danner fortsat udgangspunkt for enhver orientering i kancelliets arkiv.

I *journalen* indførtes en ekstrakt af ansøgningen og her noteredes oplysninger om sagens videre behandling. Den indkomne skrivelse forsynedes her med et journalnummer, og senere skrivelser i samme sag indførtes i samme rubrik og fik samme journalnummer. Kancelliets forestillinger til kongen med de senere tilføjede kongelige resolutioner blev indbundet som særlige *forestillings-* eller *resolutionsprotokoller*. I *registranter* indførtes afskrifter af de breve, der udgik fra kancelliet som følge af de kgl. resolutioner. Disse breve kaldtes åbne eller lukkede alt efter, om de var rettet til alle i almindelighed eller til enkeltpersoner. I *brevbøger* indførtes afskrifter af de udgående breve, der ikke indeholdt kgl. resolutioner.

Frem til 1800 gør følgende særlige forhold sig gældende i Danske Kancelli. Før 1699 førtes ikke journaler; men kancelliprotokollerne, der refererer kancellikollegiets behandling af sagerne, afhjælper i nogen grad dette savn. I perioden 1699–1799 førtes journaler, der betegnedes supplikprotokoller. Kancelliprotokollerne førtes fortsat til 1799 efterhånden med meget summariske oplysninger om kancellikollegiets afgørelser.

Registranterne, hvori kopierne af de åbne og lukkede breve indførtes, kaldes henholdsvis *Registre* og *Tegnelser*. De er topografisk inddelte i Sjællandske, Fynske, Jydske og Norske *Registre* og *Tegnelser*. Kopier af almindelige breve indførtes i

Oversekretærens Brevbøger, fra 1773 kaldet Kancelliets Brevbøger.

En sags akter, dvs. den indkomne skrivelse og koncepter til udgåede breve m. m., er i denne periode blevet lagt som bilag til registranter og prevbøger. Det vil sige, at sager, der er afsluttet med kgl. resolutioner er henlagt i pakker efter de numre, afskrifterne af de åbne eller lukkede breve har fået i Registre og Tegnelser. Hvor sagen ikke er afsluttet med en kgl. resolution, er den lagt på sidst udgåede brevs nummer i Oversekretærens/Kancelliets Brevbøger og evt. tillige på tidligere udgåede breves brevnumre. Endelig kan sagen være placeret i gruppen »Henlagte sager«.

Administrationen af stamhuse og fideikommisser fulgte den almindelige forretningsgang, og en sags administrative forløb kan følgelig rekonstrueres ved hjælp af journalerne (supplikprotokollerne), kancelliprotokollerne, forestillingsprotokollerne, Registre og Tegnelser og brev bøgerne. Af disse er kun brev bøgerne ikke forsynede med alfabetiske registre.

For administrationen af lenene (grevskaber og friher skaber) gjorde særlige forhold sig gældende. De betragtedes som hørende direkte under kongen, og administrationen lå derfor uden for den almindelige forretningsgang.

Henvendelser fra lensbesiddere blev ikke optaget i supplikprotokollerne. Heller ikke i kancelliprotokollerne blev sager vedrørende len almindeligvis optaget, dog findes der i perioden 1785–99 særskilte forhandlingsprotokoller: lens- og gratialprotokoller, der bl. a. indeholder ekstrakter af ansøgninger fra lensbesidderne og kollegiets behandling af disse (DK, F, nr. 6)¹³.

Forestillinger med resolutioner vedrørende len er først optaget i forestillingsprotokollerne fra 1770.

Lensvæsenets administrative særstilling understregedes yderligere ved, at der for dette sagsområde kort efter 1671 indrettedes særlige registranter: Grevelige og friherrelige (og adelige) patentbøger (DK, A. nr. 100–116) og grevelige og friherrelige lensbøger (DK, A, nr. 130, 1a – 130, 1m). I de greve-

¹³ Protokollernes navneregistre indeholder kun henvisninger til lensbesiddere og ikke til lenene. I denne periode findes på ansøgningernes bagside et nummer, der henviser til lens- og gratialprotokollerne.

lige og friherrelige patentbøger indførtes alle greve- og friherrepatenter med senere bevillinger til ændringer¹⁴. Ansøgningerne lagdes som bilag hertil. I de grevelige og friherrelige lensbøger indførtes lensbrevene (erektionspatenter) på grevskaber og friherskaber og senere resolutioner vedrørende disse¹⁵. Bilag hertil er placeret i gruppen »Topografisk ordnede lenssager« (DK, A, nr. 130,2), hvor de ligger i kronologisk rækkefølge samlet for hvert len¹⁶. Register og Tegnelser blev

¹⁴ I patentbøgerne gengives patentet med afbildning af det bevilgede våben, og her indførtes tillige evt. senere bevillinger til ændring af våbnet (undtagelsesvis kan disse også findes i lensbøgerne). Som regel nævnes navnet på det gods, der efter ophøjelsen i greve- eller friherrestanden skulle oprettes som grevskab eller friherskab, dog uden nærmere specifikation. I enkelte tilfælde angives ikke noget lensgods (f. eks. i Frederik Krag's friherrepatent af 3. nov. 1684). I patentbøgerne indføres endvidere kopier af naturalisationspatenter for udenlandske adelige, grever og baroner ligeledes med våbenafbildninger. I sådanne tilfælde nævnes navnet på de udenlandske godser. Lensbrev (erektionsbrev på grevskaber eller friherskaber) findes også i patentbøgerne i nogle af de tilfælde, hvor greve- eller friherrepatenter og lensbrevet er udstedt under ét, f. eks. Frederik Ahlefeldts grevepatent og lensbrev på Langeland 20. juni 1672, Jens Juels friherrepatent og lensbrev på Juellinge 20. dec. 1672 og Sophie Amalie Moths grevindepatent og lensbrev på Samsø 31. dec. 1677. Et fælles patent og lensbrev kan dog også findes i patentbøgerne. Patent og lensbrev for Birgitte Trolle til Brahetrolleborg af 2. feb. 1672 findes således i Christian V's friherrelige lensbog, dog med henvisning hertil fra patentbogen. Ludvig Holbergs friherrepatent og lensbrev af 6. marts 1747 findes indført i Frederik V's friherrelige lensbog uden nogen henvisning fra patentbogen. (Frederik IV's grevelige patentbog, der i den trykte registratur anføres som bortkommet ved udlån i 1816, er blevet afleveret til Rigsarkivet i 1957).

¹⁵ Samtlige lensbøger er i øvrigt først blevet afleveret til Rigsarkivet fra Lenskontrollen i 1962. Man havde indtil da formodet, at der måtte have eksisteret sådanne kopibøger, men havde antaget, at de var gået tabt. Lensbøgerne er kronologisk førte kopibøger over åbne og lukkede breve vedrørende len og pengefideikommissar oprettede i stedet for godslen (substituerede fideikommissar). De indeholder lensbrevene, i nogle tilfælde med lenets jordebog gengivet i lensbrevet, i andre ligger den som et bilag i Topografisk ordnede lenssager. Som nævnt i note 14 findes enkelte lensbrev i patentbøgerne, når patentet og lensbrevet er udstedt under ét. Desuden indeholder lensbøgerne bevillinger til lensbesidderne med hensyn til udvidelser, mageskifter, lån, salg, substitution, konfirmation på forskellige dispositioner og kvittancer for betalt lensafgift.

¹⁶ Denne gruppe omfatter koncepter og indlæg til lensbøgerne samlet for

ikke anvendt som registranter for afgørelser vedrørende grevskaber og friherskaber.

Breve vedrørende grevskaber og friherskaber er ikke optaget i Oversekretærens eller Kancelliets Brevbøger. Der findes en særskilt kopibog for lenskontoret, men den er kun ført fra 1763–70 (DK, A, nr. 130,3). Sager, som ikke er endt med kgl. resolution, findes derfor ikke, som det er tilfældet for stamhuse og fideikommissier, som bilag til brev bøgerne, men er henlagt i Topografisk ordnede lenssager under det pågældende len.

Ved den administrative omlægning af Danske Kancelli i 1800 blev len, stamhuse og fideikommissier henlagt til 4. departement. Samtidig skete en række ændringer med hensyn til sagernes registrering og henlæggelse.

Journalerne benævnedes nu journaler og ikke supplikprotokoller, og i modsætning til praksis før 1800 indførtes nu sager vedr. grevskaber og friherskaber i journalen på linje med stamhuse og fideikommissier. Henvisninger i journalen viser, at der fra 1803–12 også har været ført en særlig lensjournal, men den synes ikke at være bevaret. Kancelliprotokollerne videreførtes ikke, da oplysningerne om kancellikollegiets afgørelser noteredes i journalen.

Som i den sidste periode før 1800 blev forestillinger og resolutioner for såvel grevskaber og friherskaber som for stamhuse og fideikommissier optaget i forestillingsprotokollerne.

De to rækker registrantprotokoller *Registre* og *Tegnelser* afløstes af én række registranter i hvert departement. Heri indførtes åbne og lukkede breve vedrørende stamhuse og fi-

hvert enkelt len og opstillet i alfabetisk rækkefølge. Om denne ordning, der strider mod kancelliets almindelige principper for henlæggelse af koncepter og indlæg, oplyser V. A. Secher, »at man i yngre tid har samlet al kancelliets og senere justitsministeriets korrespondance om grevskaber, baronier, stamhuse og enkelte større fideikommissier i 144 pakker«. (Vejledende Arkivregistratur I, V. A. Secher: *Danske Kancelli*, 1886, s. 90). Den topografiske ordning er altså blevet anlagt af administrationen ud fra bekvemmelighedshensyn og bibeholdes stadig for tiden før 1848 med hensyn til grevskaber og friherskaber, medens koncepter og indlæg vedrørende stamhuse og almindelige fideikommissier er lagt ud på nummer i kancelliets almindelige rækker. Efter 1848 er alle sager i justitsministeriet lagt ud på journalnummer.

deikommissar, medens de tilsvarende breve for lenene som tidligere blev indført i lensbøgerne¹⁷. Sager vedrørende stamhuse og fideikommissar henlagdes efter registrantnumre, altså som bilag til registranterne, sager vedrørende len henlagdes i Topografisk ordnede lensager.

Kancelliets Brevbøger kaldtes nu blot brevbøger. Heri indførtes som tidligere udgåede almindelige breve for såvel len som stamhuse og fideikommissar. Sager, der ikke afsluttedes med resolution, henlagdes som tidligere som bilag til sagens udgåede breve eller blev placeret i »Henlagte sager«. I det sidste tilfælde er dette noteret i journalen.

For hele perioden 1671–1848 er arkivalier, der ikke har kunnet placeres efter ovenstående retningslinjer, blevet henlagt i Topografisk ordnede lensager.

Justitsministeriet. Administrationsreformen med overgangen til ministerialsystemet i 1848 indebar stort set ingen ændringer af Danske Kancellis registreringsprincipper. I justitsministeriet, hvorunder len, stamhuse og fideikommissar kom til at sortere, førte man fortsat de samme protokolrækker: journaler, forestillinger, brevbøger og registranter og særskilt for lenene lensbøgerne, der går op til 1924. Det bemærkes dog, at 2. kontors journal i perioden 1907–14 er opdelt i 3 grupper benævnt Journal A, U og L. I L-journalen er samlet alle sager vedrørende len, stamhuse og fideikommissar tillige med legatsagerne.

Med hensyn til sagernes henlæggelse er der imidlertid sket en ændring. Før 1848 lå sagerne som bilag til brevbøger og registranter og for lenssagernes vedkommende i en særskilt topografisk ordnet gruppe sluttende sig til lensbøgerne. Efter 1848 videreførte man denne praksis indtil 1890'erne, hvorefter alle sager – altså også lenssagerne – blev lagt som bilag til journalnummeret. Henlæggelse efter journalnummer er siden ført tilbage til 1848, således at ændringen i henlæggelsesprincippet nu

¹⁷ Disse regler er ikke fulgt i alle tilfælde, f. eks. findes resolutioner vedrørende Frijsenborg grevskab i 4. departements registrant for 1810, nr. 17; Christiansholm grevskab i 4. departements registrant 1838, nr. 24; Gyldensteen grevskab i 4. departements registrant 1802, nr. 166 og registrant 1819 nr. 152.

fremtræder som værende sket i 1848¹⁸.

Som journalsystem anvendte man fortsat det såkaldte cancellisystem, der indebar, at en sag forsynedes med et journalnummer, den dag sagen startede, at alle senere behandlinger af sagen noteredes ud for dette nummer, og at alle skrivelser i denne sag fik dette nummer. Efter den nuværende ordning er også alle sager anbragt som bilag til dette journalnummer, selv om sagen måske først sluttede flere år senere. Dette system kan volde forskeren problemer, da man som regel har en sags afslutningsdato som udgangspunkt, og næppe altid er klar over, hvornår sagen er startet. At finde sagen ved hjælp af journalerne er derfor ofte vanskeligt. I stedet anvendes brevregistre som nøgle, idet der ved hver udgået skrivelse i sagen er noteret en henvisning til journalnummeret. Denne henvisning findes såvel i brevregistre som brevbøgerne. Hvis sagen har givet anledning til en kgl. resolution, findes der også i forestillingsprotokollerne en henvisning til sagens journalnummer.

Hjælpeidler

»Fortegnelser over de grevelige, friherrelige og Adelige Patenter, som ere udfærdigede gennem Cancelliet fra Kong Christian Vtes Tid«. (DK, A, nr. 99). Denne fortegnelse, der er udarbejdet i 1842 og fortsat indtil 1856, indeholder 3 kronologiske registre over dem, der har fået henholdsvis greve-, friherre- og adelspatenter. Det anføres, hvornår patentet er udstedt, hvor kopien er indført, og gives oplysninger om eventuelle senere bevillinger vedrørende patentet såsom ændringer af våbnet, eller bevilling til grevers yngre sønner at være grever (og ikke friherre, som privilegierne påbød), overalt findes henvisninger til, hvor de er indført.

I forordet til denne fortegnelse gøres der opmærksom på, »at det ei sjældent er Tilfældet, at nogen er blevet optaget i

¹⁸Omlægningen fra henlæggelse på registrantnummer til henlæggelse på journalnummer skabte visse vanskeligheder. Man lagde nu sagerne på det journalnummer, de fik, da de startede, mens man tidligere havde lagt sagerne på den dato, dvs. det registrantnummer, hvor sagen sluttede. En række sager, der var startet, men ikke afsluttet før 1848, kunne derfor ikke placeres. De udgør nu en enkelt pakke kaldet registrantsager.

den adelige, grevelige eller friherrelige Stand uden at et Patent findes at være udfærdiget«. Ved udarbejdelsen af fortegnelsen har man tilføjet de tilfælde, man er blevet opmærksom på.

Ældre og nyere registre og konceptregistre til protokollerne over grevelige, friherrelige og adelige patenter og til grevelige og friherrelige lensbøger (DK, A, nr. 117). Denne pakke indeholder forskellige alfabetiske og kronologiske registre udarbejdet til forskellige tider. Værd at bemærke er en fortegnelse ført op til 1770 over indførsler i de grevelige lensbøger opdelt efter grevskaber. En tilsvarende liste for friherskaber findes ikke. Tillige findes et alfabetisk, men ufuldstændigt register over alle personer, der har fået greve-, friherre- eller adelspatent med angivelse af dato og nr. og side i patentbøgerne. Dette register er ført op til 1913.

Realregistre til lenssager (Visdomsbøger). (DK, M, nr. 35). Realregistre eller visdomsbøgerne består af to bind, hvoraf det ene omfatter len og stamhuse. Det dækker perioden fra ca. 1800 til 1870'erne, er alfabetisk opdelt efter lenene og giver under hvert len etc. henvisninger til administrativt vigtige sager. Disse sager er anført efter stikord som arvefæste, pantsættelse, lån til ombygning af kirke, besætning, bøndergods osv.

Arkivfortegnelse over lenssager 1888. (Justitsministeriet, 2. ekspeditionskontor, skabsager). Arkivfortegnelsen indeholder en fortegnelse over indholdet af lensarkivet, som det forefandt i 1888.

Lenskontrollens sagskartotek (Lenskontrollen) registrerer de len, stamhuse, klostre og pengefideikommissar, som har ligget og tildels stadig ligger i dette kontor. For hvert len, stamhus, kloster og pengefideikommissar er noteret alle aktstykker af betydning for dets status: erektionsbrev og ændringer deri, bevillinger til optagelse af lån, afviklingsbestemmelser o. s. v. Det betyder, at man her kan få samlet oversigt over de enkelte lens forhold til centralmagten. Kartoteket er påbegyndt i begyndelsen af dette århundrede. Der findes ikke i kartoteket

henvisninger til de afleverede sagers placering i Rigsarkivet, men det er et nyttigt hjælpemiddel som et register over de endnu ikke afleverede sager og som et supplement til Rigsarkivets fortegnelse over henlægninger.

Vejledende arkivregistratur over Danske Kancelli. En summarisk oversigt over Lensarkivet til 1848 (for enkelte grupper udover 1848) findes i *Vejledende Arkivregistraturer I, Danske Kancelli* ved Bjørn Kornerup, udg. af Rigsarkivet, 2. udg. Kbh., 1943, s. 11–12¹⁹. Opmærksomheden henledes på, at Lenskontrollen, som administrerer den gradvise afvikling af lenene efter 1919, overdrager først Rigsarkivet arkivalierne vedrørende de enkelte len, stamhuse, og fideikommiss, når deres afløsningsordninger er afviklet. Det bevirker, at arkivalierne er overgået til Rigsarkivet gennem mange mindre afleveringer, og at der endnu findes en del ældre arkivalier i Lenskontrollen. Efter udgivelsen i 1943 af registraturen over Danske Kancelli har flere afleveringer fra Lenskontrollen fundet sted, den vigtigste i 1962, da Lenskontrollen afleverede 13 bind lensbøger dækkende tiden 1671–1924. På Rigsarkivets læsesal findes en ajourført registratur.

Generalregistratur over Rigsarkivets arkivalier efter 1848. Om lenssagerne efter 1848 findes en orientering i Rigsarkivets stencilerede generalregistratur over 2. afdelings arkiver. Under stikordet: Justitsministeriet findes de relevante administrative enheder.

Fortegnelse over henlæggelser af Lenskontrollens afleveringer til Rigsarkivet. (RA afl. j. nr. F 05 – 365 – 1). Her er hvert len, stamhus og fideikommis opført i alfabetisk orden med henvisninger til de afleverede sagers placering i Rigsarkivet. Man skal dog være opmærksom på, at benævnelserne i arkivgruppen Topografisk ordnede lenssager og i fortegnelsen ikke overalt er de samme, idet man i Topografisk ordnede lenssager

¹⁹ Om problemerne omkring opstillingen af Lensarkivet, der afleveredes til Rigsarkivet ca. 1930, se Primula nr. 8. Værkstykker og Fortryk for Rigsarkivets 1. afdeling. Bjørn Kornerup: Om aflevering og ordning af »Lensarkivet«.

har opstillet lenene og stamhusene efter deres oprindelige navne, mens fortegnelsen anvender den form, de har haft ved afleveringen i Lenskontrollen, dvs. ofte efter fideikommissler lydende helt andre navne. Som eksempler kan nævnes ændring fra Marselisborg til det Gersdorffske fideikommis, fra Christiansdal til det Knuthske fideikommis og senere til fideikommissgodset Lilliendal. En indledende trykt oversigt over majorater og fideikommissler undergivne Lenskontrollens tilsyn løser i nogen grad dette problem.

Henvisningerne i fortegnelsen er ikke alle umiddelbart forståelige, men ved siden af den trykte oversigt findes en nøgle, der forklarer henvisningerne. Fortegnelsen er desværre ikke fuldstændig.

Trellunds Trankebarkort 1733

AF BIRTE FAARBORG

På Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg hænger der et håndtegnet koloreret kort over Trankebar¹. Kortet er tegnet i fugleperspektiv og så detaljeret, at man får lyst til at studere det nærmere. Ved første øjekast henleder det tanken på den model af København, der plejer at stå foran Bymuseet på Vesterbrogade i København.

Man finder på kortet gadenavne, som kendes i de fleste danske købstæder: Nørregade, Østergade, Nygade, Kongens- og Dronningensgade og Voldgade. Der er også en del mere specielle, som f. eks. Pilestræde, Skidenstræde, Lavendelstræde og Vimmelskaftet, der oven i købet minder om den form, som et rigtigt vimmelskaft, et håndbor, skal have. Toldergaden og Wexlergaden fortæller om, hvilke erhverv der har været drevet i disse gader, ganske som man kender det fra andre danske byer.

Så er der de sjove navne som Smutstræde, Slipstræde og Schlussestræde til højre lige inden for byporten, og der er Endeløsstræde til venstre ved den portugisiske kirke, som bringer tanken hen på Naboløs ved det gamle Assistentshus, nuværende kulturministerium, også i København. Mellem Strandmuren og Basaren virker det rimeligt nok at finde Sardinstræde og Ulkestræde, man kan undre sig lidt over et navn som Schwallerstræde; men Rück-Ind-Stræde kendes f. eks. i Ribe, hvor det findes lige ved Domkirken.

Nu er det imidlertid ikke noget kort over København, men over en dansk by i Indien, og man ser sig derfor om efter mere fremmedartede navne; der er f. eks. Kalneingaden, men den har navn efter den preussiskfødte oberstløjtnant *W. H. von Calnein*, der kom til Trankebar, sendt af Christian V, for som kgl. kommissær at bringe orden i de stedlige forhold,

Forkortelser:

VGT = Vore gamle Tropekolonier, Kbh. 1967.

RA AsK = Rigsarkivet, Asiatisk Kompagni.

¹ Gengivet i Vore gamle Tropekolonier, Kbh. 1952, bd. 1, s. 149; VGT bd. 6, s. 17, Politikens Danmarkshistorie, bd. 9, s. 224.

der havde udviklet sig utilfredsstillende under kommandant *Axel Juels* ledelse².

Men Neickensgade da – den bærer navn efter en indisk titel, som betegner mænd af højere adel, eller kaptajner eller ledere, eller fyrster eller konger³, anvendelsen synes flydende, men en leder af en art, kan man vist roligt mene. Settygadens navn viser også hen til indiske forhold, idet *setty* er betegnelse for en handlende, og altså dermed beskriver beboernes erhverv. Basaren og Sermonygaden kunne for så vidt godt have dansk klang, skønt vi nok ville sige Markedsgade og næppe ville have en Ceremonigade; den slags hører de sydlige lande til, selv om de har mere med religionerne end med klimaet at gøre.

Der er imidlertid noget andet fremmedartet, som fanger blikket i det samlede indtryk af byen på kortet. Det er, at den ser solbeskinnet ud, og det endda ganske skyggefrit. Det kunne have været en skildring af middagsstunden, hvor den tunge hede sænker sig over landskabet og tvinger alle til at opholde sig inden døre i skygge – hvis det ikke havde været for de to okser og manden, der styrer dem rundt og rundt om oliemøllens kværn, øverst til venstre i billedet.

På kort over danske byer ser man sjældent sådanne farver benyttet; farverne her er solmattede, som man kun oplever det under varmere himmelstrøg.

Mangler der end mennesker i gadebilledet, så har tegneren til gengæld formået at skabe en anden slags liv, om end måske utilsigtet. Det er sjældent, at man kan se to sider af et hus på én gang; man skal i reglen gå nogle skridt for at have set både gavl og facade. Men her på tegningen kan man af mange huse se to sider, f. eks. husrækken neden under navnet Toldergaden og en del af husene omkring pagoden ved nr. 24. Dette synes fremkommet ved at disse huses grundlinie er tegnet som en ret linie; den mangler det nedadvendte knæk ved hushjørnerne, som kunne have givet perspektiv.

Almindeligvis vil haver og træer gøre et bybillede mere levende og tiltrækkende; men i dette tilfælde er det kun haverne, der gør det, for på den måde træerne her står ret og i

² VGT bd. 5, s. 187.

³ Hobson-Jobson, Glossary of Anglo-Indian Phrases. Også RA AsK, nr. 1448, nr. 181, hvor man finder udtrykket »Neikerne og deres betienter«.

geled, virker de mere som midler til at fylde tomme pladser, end som naturlige vækster. Det er jo hverken en granplantage eller en planteskole.

Byplanmæssigt var idealet på den tid de snorlige gader à la Fredericia, og i flere beskrivelser nævnes Trankebars mønstergyldighed i så henseende. Der må i disse have været tænkt på de større gader nærmest Dansborg, der ganske rigtigt ser temmelig lige ud. Så meget mere tiltalende er det, at tegningen viser en del krumme og snoede, f. eks. Vimmelskaftegade og Monchestræde.

Der er en helt speciel charme ved den bue af huse, der ligger i blokken mellem Monchestræde og den »morske kirke«, altså moskeen – og ikke mindre i det buede, ujævne og uregelmæssige, der er ved den tæt derved liggende courte garde og den række huse, der hopper hen ad gaden langs volden sammen med de næste to courte garder. Alt det øvrige har tegneren kunnet få til at stå stille på papiret, men disse er det lykkes at undslippe hans greb.

Det samlede billede af Trankebar efter dette kort er en levende by, der har alt, hvad en europæisk by i Indien bør have på den tid: fæstningen Dansborg, anselige bygninger til de fornemme kompagniembedsmænd, haver til vederkvælgelse i den stærke hede, træer til samme formål, og et gadenet omgivet af volde med bastioner, og med porte i, så man også kunne komme ud.

Hvorfor mon man egentlig har tegnet dette kort?

Som eksempel på, hvad man dengang kunne bruge kort over europæiske byer i Indien til, kan det nævnes, at der af den ca. 180 km nordligere beliggende Madras på guvernør Thomas Pitt's foranledning i 1707⁴ blev optaget et kort i anledning af kaste-uroligheder. Dette blev senere bearbejdet og trykt og var til salg i London⁵. Den engelske befolknings interesse for Madras blev styrket, da franskmændene i september 1746 havde tvunget englænderne til at overgive byen. Da »nyheden« året efter nåede til London, blev der i april og

⁴ H.D. Love, *Vestiges of Old Madras*, London 1913, bd. 2, s. 25.

⁵ Samme værk som i note 4, bd. 1, indlagt »Prospect of Fort St. George and Plan of the City of Madras. Actually surveyed by Order of the late Governor Tho. Pitt Esq.«

maj 1747 i »The London Magazine« publiceret både kort over byen og beskrivelser af dens liv, sammen med en udførlig gennemgang af slagene. Den sluttede med erklæringer om, at man måtte slå de franske i Europa for atter at kunne erobre Madras; bølgerne gik højt.

Dette kort blev altså benyttet i forbindelse med en hård propaganda; måske ville charme-offensiv være en mere sandsynlig betegnelse for den mulige anvendelse af Trankebar-kortet. Netop fordi det beskrevne kort er så levende og fyldt af pudsige detaljer, og dertil giver indtryk af et sted, hvor befæstningsværkerne var i orden, hvor der var pæne huse og haver, og hvor der var navn på gaderne, kunne det måske have været tænkt anvendt til at trække folk til stedet.

Den mulighed forekommer sandsynlig, fordi der netop i 1732 var oprettet et nyt kompagni, som foruden indisk handel også skulle drive handel med Kina. Det var ikke gået for livligt med aktietegningen, og der kunne sådan set være god grund til at gøre reklame for sagen; desuden manglede man altid europæere i kolonierne⁶.

I slutningen af 1720'erne var der bl. a. fra hollandsk side blevet drevet propaganda imod den danske handel i Indien, og især mod oprettelsen af et dansk kontor i Altona⁷. Begrebet propaganda var altså velkendt i tiden, men da det ikke har været muligt at finde tegn på, at man fra dansk side har anvendt kort i sådan virksomhed, må man lede i andre spor.

Tegneren.

Man kunne måske synes, at det var mere nærliggende, om kortet for fornøjelsens skyld var tegnet af en i Trankebar stationeret militærperson. Man har et eksempel på noget sådant i premierløjtnant Horstmans tegning (kortliste nr. 25), der i nogen grad følger kobberstikkene fra ca. 1730, men må være udarbejdet ca. 100 år senere. Horstman var stationeret i Trankebar fra 1818⁸.

Om *Gregers Daa Trellund*, som man hidtil har anset for at

⁶ VGT bd. 6, s. 20 ff.

⁷ Edv. Holm, Danmark-Norges Historie, 1720–1814, Kbh. 1894, bd. 2, s. 89.

⁸ Hirsch, Fortegnelse over danske og norske officerer 1648–1814. (RA). Se også note 30.

være ophavsmand til kortet, meddeler Hirsch, at han er søn af regimentskvartermester *Johan Trellund* og *Johanne Cathrine Daa*. Han begyndte sin militære løbebane ved det nyoprettede Landkadetkorps (Landkadetakademiet) i 1714 og sluttede som major i 1760. Hans mor var den af *Valdemar Daa's* døtre, som H. C. Andersen lader blive blæst over bord fra et skib, hvor hun var forklædt som sømand⁹. Efter faderens død i 1691 har hun boet hos sin broder, generalmajor *Gregers Daa*, som var gift med general og ingeniør *Henrik Rüses* datter *Johanne Marie*. Gregers Daa ejede Hald hovedgård fra 1703, og han faldt i 1712 ved Gadebusch¹⁰. Ifølge diverse overleveringer var det på Rysenstein, forældrene traf hinanden¹¹. Faderen, *Johan Trellund*, var af en velagtet Ribeslægt, og hans far var i 1660 borgmester i Kalundborg.

Gregers Daa Trellund var således i slægt med både adelige og borgerlige, bl. a. med professor *Johannes Trellund*, som i 1712–14 var medlem af kommissionen angående hedninges omvendelse i Ostindien, og i 1718 skrev en disputats om emnet¹². Han havde også en farbroder, *Matthias Trellund*, som i tiden ca. 1701–1707 opholdt sig i Trankebar i kompagniets tjeneste¹³, og hvis datter *Sara Cathrine* var i Trankebar fra ca. 1707 til ca. 1720¹⁴.

Trellund var opvokset med tilknytning til Hald, hvor tidligere, i 1658–1660, admiral *Ove Gjedde* havde været lensmand¹⁵, og havde siden været landkadet i det København, som Rüse havde planlagt, og som netop i hans kadetid blev yderligere befæstet under ledelse af *H. H. Scheel*, *Marcus Heinsohn* og *Jobst von Scholten*¹⁶, og senere opholdt han sig i

⁹ C. Klitgaard i Pers.hist. Tidsskr., 5. R. IV, s. 268–282.

¹⁰ Da. biogr. Lex.

¹¹ Pers.hist. Tidsskr., 10. R. III, 1936; Saml. t. Jysk Hist. og Top. VIII, 1880–81; do. 3. R. III, 1901–03; C. Giessing, Nye Samling af Danske, Norske og Islandske Jubellærere, Kbh. 1779–86, bd. 1, s. 412; Da. Saml. 2. R. V, 1876–77, s. 72.

¹² *Vindiciæ veritatis contra personatum quendam Christianum Alethophilum*, Havniæ 1718.

¹³ Kay Larsen, Dansk-Ostindiske personalia og data, Kbh., 1912 (RA).

¹⁴ H. J. Birch: Galleri for Fruentimmer, bd. 3, Kbh. 1793, s. 335–49.

¹⁵ Da. biogr. Lex.

¹⁶ Vilh. Lorenzen, Problemer i Københavns Historie 1660–1757, i Hist. Medd. om Kbh., 3. R. V, s. 150.

mange år i Rendsborg, endnu et af Ruses værker; man synes derfor, at han må have fået visse indtryk og impulser, både vedrørende fæstninger, tegninger og, via den trellundske slægt, måske også en viden om Trankebar.

Der findes imidlertid konkrete oplysninger om hans færden; bl. a. at han og en anden kadet i 1715 skulle have undervisning i at illuminere planer over fæstninger, i at proportionere landkort og indrette dem både i stort og lille format med alt, hvad dertil hører¹⁷. Det synes at have været specialundervisning af to udvalgte, og læreren, overkonduktør *Helleberg*, kan have været ansat på særlige vilkår, for hans navn er ikke nævnt i Landkadetkorpsets stambog; men hans betaling svarer til et års gage.

Lederen af Landkadetkorpset, oberstløjtnant *Grambow*, fik i februar 1733 en henvendelse fra krigskancelliet, hvor man ønskede at vide, om der på skolen fandtes kadetter, som var i stand til at udfærdige kort¹⁸. Kongen havde nemlig befalet, at nogle kort fra krigskancelliet skulle sendes til Island, og for at sikre sig imod faren for, at de kunne blive borte undervejs, ville man gerne have kopier af dem.

Det varede nogle måneder, inden der synes at være sket mere i denne sag, men så viser arkiverne pludselig en hel del¹⁹. Først beder *Grambow* om, at de to elever fra 1715, »nuværende kaptajn ref. *Jens Muhle* og premierløjtnant *Gregers Daa Trellund*«²⁰, må få ordre til at give ham den fuldstændige oplysning om, hvordan farverne fremstilles. Ni dage senere, den 11. maj, udnævnes såvel *Grambow* som *Rosenørn*, sidstnævnte

¹⁷ Hærens Arkiv. Landkadetkorpset, Indk. sager, Kgl. resol., Personalialia, 1713–1816, nr. 10, 25/1. 1715.

¹⁸ Hærens Arkiv, Landkadetkorpset, Indk. skr. fra krigskanc. og gen.komm., Generalialia 1719–1784, skr. nr. 29, 10/2, 1733. RA Krigskancelliet, Konk. og indl. til overkrigssekr. udfærdigede håndbreve, m. reg., 1733, jan-apr. nr. 96, 10/2 til *Grambow*.

¹⁹ RA Krigskanc., Refererede sager, 2/5, 1733, *Grambow*. RA Krigskanc. Protokol over udg. sager ved krigskanc., 1733, nr. 568, 11/5.

²⁰ Ifølge *Hirsch*, se note 8, blev *Muhle* premierløjtnant i 1722, k.kapt. 1732, kapt.ltn. 1733, virkelig kaptajn 1736, premier major 1747, oberst 1756. *Trellund* blev ifølge samme kilde premierløjtnant i 1732, kaptajn 1743, kar. major 1755. Det ses heraf, at *Muhle* avancerede betydeligt hurtigere end *Trellund*. Når betegnelserne »ref.« eller »kar.« står ved en titel, betyder det, at vedkommende ikke gjorde tjeneste i den pågældende rang.

er Trelunds regimentschef, fra deres oberstløjtnantcharger til brigaderer²¹. Fem dage senere svarer både Rosenørn og Trelund overkrigssekretæren, og begge forklarer, at det er nødvendigt for Trelund at gøre en rejse over Hamborg til København for at skaffe de nødvendige ingredienser, og for personligt og mundtligt at kunne instruere om alle hemmelighederne²². Desværre meddeler arkiverne ikke videre i denne forbindelse, hvor der ellers burde foreligge rejsetilladelse til Trelund, hvis der skulle være kommet mere ud af sagen om farverne, der må formodes at være farver til »illumining« af kort.

I stedet blev det da forsøgt at finde oplysninger i forbindelse med Island, der netop blev kortlagt på den tid, idet *Th. H. H. Knoff* i 1729 overtog det arbejde, som *Magnus Arneson* havde udført i årene fra 1721 til sin død i 1728²³. Dette kastede ikke lys over Trelunds korttegning, men det viste, at Knoff havde været en stærkt benyttet korttegner, og at han også havde været elev ved Landkadetkorpset, endda fra 1713.

Undersøgelsen af Knoffs færden gav imidlertid bonus på et uventet område. Det viste sig nemlig, at både han og Trelund i 1750'erne søgte om forfremmelse²⁴, og at begge nærede frygt for, at en anden skulle blive foretrukket til den ønskede post. Men mens Knoff kunne henvise til sit strenge arbejde ved såvel Islands kortlægning som senere ved den svensk-norske grænses, havde Trelund intet andet at henvise til end sit lange liv i kongens tjeneste.

Man må deraf konkludere, at Trelund ikke udmærkede sig, da hans regiment i 1734–36 lå ved Rhinen, at hans korttegning ikke har været værd at nævne, og at han ikke har været i Trankebar. Hvorfor »gjorde« han da tegningen, og hvorfor har arbejdet ikke været værd at nævne?

Tilbage til kortet.

Der er faktisk tre udarbejdelser af det samme kort. Foruden

²¹ I samme skr. udnævnes også en S. Scavenius, marinereg., nr. 568, se note 19.

²² RA Krigskanc., Overkrigssekr. indk. breve, nr. 45, 16/5, 1733, Rosenørn og Trelund.

²³ N. E. Nørlund, Islands Kortlægning, Kbh. 1944.

²⁴ RA Krigskanc., Memorialer, m. reg., Knoff 1753, 1755, Trelund 1754.

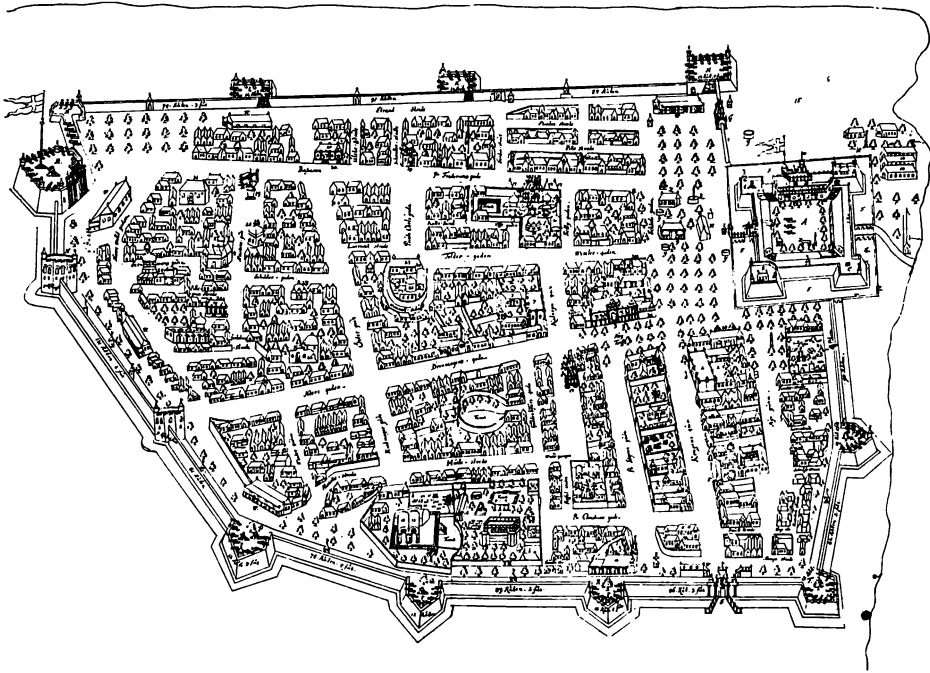
det hidtil omtalte, herefter benævnt Trellund-2, har det kgl. Bibliotek et endnu fornemmere udført kort, der ser ud, som om det var det færdige i modsætning til Trellund-2, der da måtte betragtes som forarbejde (kortlisten nr. 1 og 4).

Det kgl. Biblioteks eksemplar, herefter benævnt Trellund-3, har forklaringerne fint og regulært skrevet med bogstavbetegnelserne til venstre og talbetegnelserne til højre. De står oven over selve tegningen, og de er adskilt af et par søjler, balance-
rende på hver sin kanonkugle, der er anbragt på en meget lang »kommode«. Imellem søjlerne er indflettet en cirkel af »C6« monogrammer, der danner ramme om mottoet »Deo et Populo«. Farvelægningen har her en bedre dybdevirkning end på Trellund-2, og det giver mere liv over tegningen. Grundridsene er lavet med en farve, der harmonerer og konturerer bedre i forhold til de øvrige farver. (Dette kort er gengivet, desværre kun i sort/hvid, på s. 53 i Sophie Petersens værk, jvf. note 45).

Endvidere er der, også i Det kgl. Bibliotek, en tuschtegning, Trellund-1, som ikke er farvebelagt. Den virker som forarbejde til Trellund-2 og -3 og der er kun enkelte detaljer, som ikke er helt nøjagtigt ens (kortlisten nr. 2). På den er hæftet en lille seddel med spørgsmål om forskelligt vedrørende tegningen. Det første er: »Om byens Nafn icke er Branchebard«, fulgt af: »NB Tranquebar«. Af de øvrige tretten spørgsmål drejer de ni sig decideret om farven, ét om farve og detalje, og tre om detaljer. Blandt spørgsmålene noteres med tilfredshed nr. 5: »Om der er ingen Skorstene på husene NB: ingen skorstene«. Sådanne spørgsmål beviser, at spørgeren ikke har kendt Trankebar fra selvsyn, og at han ikke har haft megen viden om stedet.

Kalken.

På et meget sent tidspunkt i undersøgelsen kom ved en oplysning fra docent, dr. phil. *Ole Feldbæk* endnu et kort i søgelyset. Det er en kalke, som findes i Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Den menes at stamme fra Rønningesøgård på Fyn, hvor den synes købt sammen med nogle militærpapirer. Det er forsøgt via Landsarkivet for Fyn at finde frem til kalkens herkomst og ophavsmand, men desværre forgæves.

Kortlistens nr. 2. Tuschtegnung af Trankebar, formentlig tegnet i årene 1701–1704 efter kalken, kortlistens nr. 36, af en ukendt tegner. Tegningen benævnes i teksten Trellund-1. Foto: Det kgl. Bibliotek.

Måske virker dette kort ret uanseligt; det er for utydeligt til at kunne reproducere med noget udbytte, bl. a. fordi det tydeligvis har været benyttet til kalkering. Netop derfor burde der findes mindst én kopi af det, men hvor?

Kortet er dejligt at se på, især når man nøjere har studeret Trellunds og andres kort over Trankebar. Især fordi det – eller en kopi deraf – uden tvivl har været forlæg for de tre Trellund-kort. Tegningen er mere »stram«, end Trellunds, og de enkelte dele er mere præcist fremstillede med en meget spids blyant. Husene har flere detaljer, de »står« bedre, har bedre balance, og kun ganske få, især i nærheden af moskeen, blaffer lidt. Det bemærkes, at også i dette område har Trellund besvær med sine huse.

I yderkvartererne, f. eks. fra den danske kirkegård hen til landporten, ser man, at husene står meget tæt klinet op ad

Tranquebar.

A. Castelet Dansborg.

Støker. Mørke

B. Kongens Pønt.	10
C. Dronningens Pønt.	8
D. Printz Fredericks Pønt.	10
E. Printz Kristians Pønt.	7
Paa Huér Cortin er	4
F. Castels grafien.	
G. Strand Porten.	
H. Printz Carls Bolwerck.	12
I. Den Liden Strand Port.	
K. Bolwerck Fjdt land.	7
L. Bolwerck Fjen.	7
M. Bolwerck Seland mid Apparellen.	22
N. Bolwerck Delmenhorst.	6
O. Bolwerck Oldenborg.	8
P. Bolwerck Ditmarschen.	9
Q. Bolwerck Holsten.	7
R. Bolwerck Norge.	10
S. Danmarkis Land Port. oven paa	2
T. Bolwerck Gjlden Lyfve.	9
U. Bolwerck Printz Jørgen.	7
W. 6. Store Courtegarder.	
X. 1. Courtgard for Talliarone som varter op i Castelet	
ij. Brønde.	
Z. Kayet og Spindhuuset.	
N ^o 1. Admiral Hafven med huusene som blifver giort Kriid Udj.	
2. Den Store nye gaard.	
3. Commendantens gaard.	
4. Rammanickens gaard.	

5. Siug-huuset.
6. Wees-huuset.
7. Mester Andreas nje gaard.
8. Munter Kilen eller Tolboden.
9. Nellie paa huus eller Banchevall.
10. Compagniets Heste stald.
11. Danske Kierkegaard.
12. Portugis Kiercke.
13. Morske Kierke og Kierkegaard.
14. Pack huuse paa Holmen.
15. Holmen.
16. Revieren.
17. Pagot Wagnen.
18. Høed hafven.
19. Ollie Møllen.
20. 2 ^{de} Huilehuuse for Rejsende og andre.
Nafne paa Maalebarscke Kiercker eller Pagoder.
21. Pagot Mislada Siammij.
22. Pagot Permagore Wandenram pormal.
23. Pagot Sindatrij pilliar cavill.
24. Pagot Pidajar Bijell.
25. Pagot Aijenar gøjel.
26. Pagot Angala aman Bijel.
27. Pagot Annanden pülleer.
28. Pagot. Eljajre pülleer.
29. Pagot. Wellea pülleer.
30. Pagot Pojado pülleer.
31. Pagot Ellemanchoij.

Signaturforklaring til kortlistens nr. 2, Trellund-1. Foto: Det kgl. Bibliotek.

hinanden. Det giver mere fornemmelse af, at det er et indisk kvarter, selv om der også her er angivet vinduer til gaden, hvilket inderne ikke brugte i deres huse/hytter. Mellem kirkegården og Dansborg ses ét nydeligt hus med tre kviste på taget og en à to etager derunder; så mange enkeltheder er der ikke på noget af Trellunds »typehuse«. På netop dette sted har han anbragt fire huse, der står vendt i fire forskellige retninger. Måske er det hans forsøg på at give bebyggelsen et formodet indisk præg.

Kalkens individuelle bygninger har, ligesom Trellunds, en del detaljer, som det desværre ikke er muligt at verificere af

mangel på samtidigt billedmateriale. I kvarteret fra Basaren-Prins Frederiksgade ud imod Strandmuren har dette kort i venstre hjørne én husrække. Således står courte garden frit til begge langsider, men Trellund får anbragt så mange ekstra huse omkring den, at der bliver tre rækker huse i stedet for én. Han synes altså at have fået for megen plads inden for bymuren. Det viser, at han må være begyndt med at anlægge fæstningsværkerne for at have en ramme om værket, inden han begyndte at tegne husene, og at han har fået et forkert måleforhold mellem rammen og indholdet.

Kalken har en stormasket kvadrering tegnet med en svag blyantstreg; det er et almindeligt hjælpemiddel ved eftertegning/kopiering, men det er overflødigt ved kalkering. Der er ingen synlige tegn på, at denne teknik er anvendt ved Trellundkortene, om end de kan have været der og omhyggeligt være visket ud. Det er dog bemærkelsesværdigt, at man ikke på noget af de tre Trellund-kort ser mærker efter hulkopiering, som var så gængs en metode, at der til et tegnebestik hørte et redskab til at prikke de nødvendige huller ved hjørner og på steder, hvor en linie hørte op eller skiftede retning. Sådanne huller ses på Horstmanns kort og på kortene fra 1669 og 1671 (kortlisten nr. 3, 5, 13, 15, 17, 25).

Umiddelbart ser Trellunds kort ud til at være halvanden gang så stort som kalken; at det ikke ganske er tilfældet ses af nedenstående måleksempler (i den første kolonne angives afstanden på kalken, i den anden på Trellund-kortet, mens den tredje viser forholdstallet).

Kurtinerne imellem bastionerne:

Ditmarsken og Holsten	8,0	11,0	1,4
Holsten og Norge	8,6	11,5	1,3
Norge og Gyldenløve	8,7	14,0	1,6
Fyn og Jylland	6,7	13,0	1,9
Jylland og Prins Carl	11,4	16,8	1,5
Prins Jørgen og Dansborg	6,4	9,6	1,5
Danske kirkegård til Nygade	3,6	3,0	0,8
Danske kirkegård til Dansborg	2,9	2,9	1,0
Fra Slotspladsen til porten	16,7	20,8	1,2
Fra pagode 30 til Dansborg	3,3	6,8	2,6

- NB Om Bygub Nufu ikte er Brankebord.
 NB Tranquebar
1. Om det er all Mus om Aning byen eller noget
er food 2000, NB Alt om Mus of fuisand,
 2. Om det er nød eller ^{frøgen} gaa om Mus om Lastelet
of fuisant. NB: om of fuis and frøgen
 3. Om fuisant i byen er alle med nød om, of
= laget med nød om.
 4. Hvad tag der er paa di Noer fuis of Rindere
of di fuis dag.
 5. Om der er ingen Rindere paa fuisant
NB: ingen Rindere
 6. Om der er om eller food paa gaden
NB: Vand i ord paa gaden
 7. Om det er Vand of: Høj fra broen til Rindere
NB: Vand
 8. Hvad Coler der fuisant Pagod 2000
NB: 2000.
 9. Om der er di Vand banded ind med Amand
NB: ingen banded med m Docering.
 10. Om der Rindere er banded. NB 20. og 30 alr
 11. Om det er Mus of: vand om Aning det Rindere № 13
of om det vand vand № 21.
 12. Hvad der ny Landt Rindere er op bygget
 13. di Pillarer paa fuisant hvad Coler

En seddel med forskellige spørgsmål vedrørende Trankebar, de fleste om farver, som var hæftet på Trelund-1. Foto: Det kgl. Bibliotek.

Ser man bort fra den danske kirkegård, der er helt anderledes end kalkens, varierer forholdstallene fra 1,2 til 2,6. Da der inden for enkelte bygningsværker findes store forskelle, må man kunne betragte det som frihåndstegning.

Desværre viser disse mål og de allerede nævnte sammenligninger, at det højt priste Trellund-kort egentlig er ret sløset udført, mere sløset end blot naivt. Som følge af de ujævne mål er hans gadebillede blevet noget fortegnet, f.eks. er Schwallerstræde hos ham blevet til Nr. Voldgade, og strædets navn er i stedet indsat i strandkvarteret, som derved har fået en gade mere, end det har i kalken.

Om det så er de huse, som først virkede så festlige, så har de mistet en del af deres kejtede charme ved sammenligningen med kalkens præcist udførte arbejde. Dette må have noget at gøre med et bestemt lovmæssigt forhold i en tegnings stil og motiv og den mængde detaljer, der kan indføres på et vist areal. Kalken er vel afbalanceret i forholdet mellem størrelse og detaljer. Synet af den afslører mangel på øvelse og disciplin i tegningen af Trellund-kortene.

Det vil blive for megen opremsning at nævne alle kalkens signaturtegn; desværre mangler teksterne dertil. Den deri anvendte bogstavfølge er ikke benyttet i noget af de kendte kort, om end man bruger bogstaver til de samme steder. Kun ét bogstav er anvendt på samme måde; det er H, som står ved moskeen også i Frederik V's Atlas, bd. 48, nr. 49 (kortlisten nr. 15).

Derimod skal det fremhæves, at pagoderne er nummereret 1–11, hvilket svarer til Trellunds numre 21–31. Selve pagoderne er tegnet med samme detaljer, men deres og de omliggende huses beliggenhed er som følge af den ustabile proportionering ikke ganske nøjagtig.

At kalken sandsynligvis ikke er et færdigt arbejde antydes af, at der på et af husene ved den danske kirkegård er sat et kryds med henvisning til følgende tekst, der er skrevet i sandet uden for bymuren: »dette huus staaer ej gandske tæt op til volden«. Samme hus er ved en blækstreg ført en anelse tættere op imod volden. Hos Trellund er husene i dette område ført bort fra volden, hvilket kan skyldes, at han har kendt sætningen og givet den den betydning, eller mere rime-

ligt, at pladsrigeligheden har bestemt beliggenheden.

Det er blevet taget som en selvfølge, at kalken ikke kan være tegnet af efter Trellunds – ganske vist udføres finere arbejder ofte efter hastige skitser, men ingen af Trellund-kortene kan karakteriseres som hastige udkast. Kalken lyser af en sådan nøjagtighed og disciplin, at man har tiltro til, at tegneren har været i stand til at udføre et originalt arbejde. Trellunds har for mange lange og lige linier til at virke helt livagtig ved nærmere eftersyn. Det gælder især gader som f. eks. Basaren, Prins Frederiksgade, Nørregade, Dronningensgade og Prins Jørgensgade. Til gengæld har han, ligesom den ukendte tegner af kalken, været meget flittig til også at benytte linealen ved selv ret korte linier i husene.

Datering.

Inden kalken kom frem, var det ret vanskeligt at arbejde med nogen hypoteser om Trellund-kortenes datering, for det var åbenlyst, at de ikke viste Trankebar, som det var i 1730'erne. De mangler både missionens Ny Jerusalems kirke, som blev indviet i 1718, dens første kirke, indviet i 1707 og den danske Zionskirke fra 1701²⁵.

Ud fra forudsætningen at kalken – eller en kopi deraf – er grundlag for Trellund-1, -2 og -3, må kalken være ældst. Den må være udarbejdet efter 1687, da Calnein var i byen og gjorde så godt et arbejde til bedring af forholdene i mange henseender, at man åbenbart har opkaldt en gade efter ham. Ud fra de manglende kirkers indvielsesår, må man kunne beregne, at kalken ikke kan være tegnet senere end 1700, idet tegneren formodes at ville have indtegnet den påbegyndte Zionskirke, eller have antydnet, at den var under opførelse.

Også betegnelsen for nr. 7 hos Trellund »Mester Andreasis

²⁵ *Zionskirken 1701*, se Kay Larsen, *De dansk-Ostindiske Koloniers Historie*. 1, 1907, s. 52; *Jerusalemskirken, 1707*, samme værk, s. 61. Dens beliggenhed ses – ifølge kort publiceret i *Der Königl. Dänischen Missionarien aus Ost-Indien eingesandte ausführliche Berichte von Dem Werck Ihres Amts unter den Heyden*. 8. Continuation, Halle 1715, – at have været ud imod Østergade i husblokken mellem Schildergade, Neickensgade og Basaren hos Trellund. Den er også afmærket i kobberstikkene. *Ny Jerusalem 1717*, Kay Larsen i samme værk, s. 65, 1718 i VGT, bd. 5, s. 239, samt årstal på selve kirken.

nye gaard« viser hen til 1690'erne. Ejeren må have været den overmester (læge) *Andreas Andreæ*, der kom til Trankebar i 1691 og efterhånden avancerede til næstkommenderende. Han havde været på rejser for kompagniet i 1698 og altså haft mulighed for at tjene de til byggeriet nødvendige midler, som han dog ikke fik mulighed for at nyde længe, idet han døde i 1701²⁶.

Der er endnu en bygning, som kan sandsynliggøre dateringen, det er nr. 2, som Trelund kalder »Den Store nye gaard«, og som i Frederik V's Atlas, bd. 48, nr. 49 benævnes »Justitz Huuset«. Den må formentlig være bygget omkring 1690, fra hvilken tid man har »Tranquebarske justitsprotokoller«²⁷. Her er sluttet analogt med kirkebøgerne, som findes fra 1701, altså fra den danske kirkes indvielse²⁸.

Måske tør man endda slutte, at kalken er fra 1698, da man fik en ny oktroj, det ville passe sammen med, at 1671-kortene er samtidige med et nyt kompagni (1668), og at 1732-kortene blev udarbejdet i forbindelse med oprettelsen af et nyt kompagni (kortlisten nr. 27 og 30).

Om de øvrige individuelle bygninger skal det nævnes, at mens kalken og Trelund medtager 11 pagoder, siger missionsnærerne, at da de kom til Trankebar i 1706, var der 5 hedske pagoder, hvis beliggenhed er vist i det kort, der er aftrykt i missionsberetningerne af 1719²⁹. Kobberstikkene, som må være fra omkring 1730³⁰, viser 7 pagoder, men i en samtidig opgørelse over huse m. m., der tilhørte de forskellige kategorier af indere³¹, nævnes 12 pagoder, som om de tilhørte bra-

²⁶ Kay Larsen, samme værk, s. 55.

²⁷ Vejl. Arkivreg. XIV, 1969, s. 15.

²⁸ Landsarkivet for Sjælland.

²⁹ Se note 25.

³⁰ Se listen over kort nr. 8, 9, 19, 24. Det kan oplyses, at nr. 19 mrk. »pag. 130«, er publiceret i »Histoire Générale des Voyages«, XIV, Haag, 1756. Nr. 23 i kortlisten mrk. »pag. V«, er trykt i Tycho de Hofman, Historiske Efterretninger om velfortjente Danske Adelsmænd, Kbh. 1777, samt i den franske udgave af samme værk af 1742. Forbilledet synes at være det i Der Königl. Dänischen Missionarien aus Ost-Indien eingesandter Ausführlichen Berichten« Dritter Theil etc. von G. A. Francken, Halle 1735, ved s. 484 indsatte kobberstik, tegnet i Trankebar iflg. brev s. 479, dat. 12.1.1730.

³¹ RA Ask, nr. 1448, nr. 205 b.

minerne. Dette kan antyde, at europæerne ikke var helt klar over, hvad der var at anse som værende en pagode og hvad ikke, og man har da også indtryk af, at de indiske religioner forekom dem både forvirrende og forfærdelige. Man ved altså ikke, hvor mange pagoder byen faktisk havde, men måske var der 11 pagoder i 1690'erne.

Trellund-kortene kan dateres ud fra spørgsmålene på den lille seddel, som er påsat Trellund-1. Det tolvte lyder nemlig »huor den ny danske Kierke er opbygdt«. Der er ikke noget svar. Men da der kun er én *dansk* kirke i byen, må det være den, der spørges efter, idet Jerusalems-kirkerne sædvanligvis kaldes ved deres navn eller benævnes missionskirkerne. Spørgsmålet må da være stillet kort efter 1701, og rimeligvis inden 1704, da der ikke spørges efter »Ravelinen«, ud for den store landport, som blev opført i det år. Den ses ikke i Trellunds kort. Da Trellund på den tid har været 3–4 år gammel, kan han ikke have haft med udarbejdelsen af dette kort eller spørgsmålene at gøre.

Konklusionen heraf må være, at Trellund i 1733 har modtaget et udkast, Trellund-1, til et kort over Trankebar udarbejdet omkring 1701–03 efter et forlæg fra 1690'erne, d. v. s. kalken eller en kopi af den. Han fungerede altså som illuminator, eventuelt også som kopist, hvis grundridsene i Trellund-2 og -3 er tegnet af ham. Illuminator-rollen svarer meget godt til hans brev til overkrigssekretæren, hvori han kun befatter sig med farvefremstilling. At han har kopieret Trellund-2 og -3 er sandsynliggjort af, at grundridsene er trukket med en særlig farve, som harmonerer med koloreringen. Det må dog bemærkes, at Trellund-2 ikke er signeret.

Det er værd at notere, at netop i begyndelsen af 1700-tallet kom hans farbror *Matthias Trellund* til Trankebar, og at dennes datter *Sara Cathrine* mange år senere, ifølge pastor H. J. Birch, udtalte, at det var mærkeligt, at ingen *af hendes landsmænd* havde påtaget sig at beskrive denne smukke og dejlige by³².

Trellund har dog ikke indskrænket sig til at kopiere, men har tilføjet Trellund-3 nogle originale træk. Deri ses f. eks. en del skibe i vandet, og det er blevet hævdet, at de sjækter/

³² Se note 14.

jagter, der ses, kun byggedes til nordeuropæisk kystfart, og at de vanskeligt kan have nogen berettigelse i et kort over en del af Indien. Men der har faktisk været sendt jagter til Trankebar til brug i kystfarten der, i hvert fald én, der var blevet sendt ud som »samlesæt«³³. Den slags viser muligheden for, at Trel-lund kan have kendt noget til forholdene, eller at han havde en informator med en vis indsigt, og det gør hans kort så uberegnelige for et umiddelbart skøn.

Over for umiddelbare skøn er det godt at finde noget, som kan måles, så man får et grundlag at bygge på. Et sådant findes i de målangivelser, der læses på Trel-lunds kurtiner; de er ens i Trel-lund-1 og -2, men varierer væsentligt i Trel-lund-3, og der er desværre ikke noget rimeligt forhold mellem disse mål i roder og fod og kurtinernes mål på tegningerne i cm. Her skal kun gives nogle eksempler (den første kolonne viser målangivelser på Trel-lund-1 og -2, den anden på Trel-lund-3, mens den tredje angiver mål i cm på alle tre tegninger).

Afstanden imellem bastionerne:

Ditmarsken og Holsten	78-4	87-4	11,0
Holsten og Norge	89-2	94-4	11,5
Norge og Gyldenløve	86-3	112-9	14,0
»Apparallen« og Fyen	94-3	118-2	11,8
Fyen og Jylland	95	139	13,0
Jylland og Prins Carl	84	154	16,8

Af disse mål udgør de tre sidste tilsammen sømuren, som her i alt er henholdsvis 273 roder 3 fod og 413 roder 2 fod. Ifølge kortlistens nr. 30, 31 og også nr. 27, som alle har målestok, er den imidlertid ca. 150 roder. Dette mål svarer til kalkulationen over genopbygningen af den østre sømur i 1732, hvor muren angives at være 151 roder³⁴.

Det er uoplyst, hvorfra Trel-lund har sine mål-angivelser, men en del af hans øvrige fra Trel-lund-1 og -2 ukendte indslag kan spores. Kortene er nemlig også bogstaveligt blevet

³³ RA Da. Kanc. D. 55. Balance uddraget af Det kgl. octroj. Ostind. Komp.s bøger 1725-27, Litra N, præs, 10/2, 1727.

³⁴ RA AsK, nr. 1448, nr. 199, 28/11, 1732.

endevendt, og på bagsiderne af nogle af dem er der, foruden en del arkivnumre, også den oplysning, at de er fra generalmajor Heinsohn³⁵. Det må være den *Markus Heinsohn*, som var chef for den danske fortifikation fra 1710 til 1723, da han blev efterfulgt af *E. D. Häusser* i embedet og selv tilbragte de følgende to år som kommandant på Frederiksort. Han fik afsked med generalmajors karakter i 1725 og levede indtil 1737, tilsyneladende uden at man ved, hvad han foretog sig i de sidste 12 år. Han synes at være blevet overskygget af sine samtidige: Häusser, H. H. Scheel og flere³⁶.

Heinsohn har imidlertid været kortsamler, og foruden Trelund-1 og -3 kommer også 1671-kortet fra ham³⁷ (kortlisten nr. 5). Det er et fint tegnearbejde med gode detaljer angående befæstningen, og det viser bebyggelserne ikke som rent geometriske figurer, men lader nogle af dem fremstå som spredte og ujævne grunde, især i nærheden af murene, hvor den indiske befolkning boede.

Blandt de detaljer, Trelund indfører, som ikke kendes på kalken, er de tidligere omtalte træer, der heller ikke ses på denne tegning, men den sidste sætning i signaturforklaringen lyder »Innerhalb, wie auch vor dem Castel/stehen viel bäume, welche trefflichen Schatten/geben vor der Sonnen hize«. Fra samme hånd kendes også kortlistens nr. 3, hvor træerne er afsat som bittesmå cirkler inde i Dansborgs gård. De står, lige-

³⁵ På bagsiden af følgende kort i Det kgl. Biblioteks kortsamling, Ingeniørkorps aflevering 1911, XVIII, 3, læses:

nr. 1: »No. 196, (KM. No 94), No. 40, 94, No. 2, Tranquebar og Danskborg, No. 29 (overstreget), af General Major Heinsohn«.

nr. 6: »No. 6 (overstreget), No. 282, No. 231 (overstreget), Danskborg af General Major Heinsohn«.

nr. 7: »No. 283, No. 7 (overstreget), Tranquebar eller Danskborg, No. 10?, No. 10 (overstreget)«.

nr. 8: »No. 284, No. 8 (overstreget), No. 8, Tranquebar og Danskborg, No. 332, af General Major Heinsohn«.

Ordene »fra General Major Heinsohn« findes også på bagsiderne af Ing. Korps aflevering 1911, XVIII, 3, nr. 2 og 5, Christiansborg, Afrika, og XVIII, 2, nr. 12, Helgoland.

³⁶ Vilh. Lorenzen, *Problemer i Københavns Historie 1660–1757*, i *Hist. Medd. om Kbh. 3. R. V, Kbh. 1942–43*, s. 150, og Vilh. Lorenzen *Vore Byer*, 3, Kbh. 1955, s. 118.

³⁷ Se note 35 og listen over kort nr. 8.

som Trellunds, i nydelige rækker.

Endnu et træk, som gør denne tegning troværdig er, at den ifølge den aftegnede målestok angiver afstanden mellem yderbastionerne til søsiden til ca. 150 roder. Den viser slet ingen sømur, men dens mål er altså i overensstemmelse med den ovenfor nævnte kalkulation. Med spørgsmålet om sømuren, er man imidlertid tilbage ved det problem, som beskæftigede adskillige korttegnere og planlæggere i 1730'erne, og som leverer det mest slående bevis for, at Trellunds kort ikke viser Trankebar, som det så ud i 1730'erne.

En opgørelse over befæstningsværkernes tilstand³⁸, dateret den 24. august 1733, fortæller, at »Vaterpasset, det er den bastion, der også kaldes Prins Carl, forhen af søens bråd således er nedslagen og ruineret, at de få roder, der er tilbage, ei kan holdes af nogen bestykning. Ligeledes er den hele mur fra bemeldte Vaterpasset ud til Tranqueret eller bolværket Sjælland, som forhen havde indesluttet byen ved søkanten, af brændingens force nedslagen og forfalden, og der er i dens sted blevet plantet palisadeværk til byens indhegnelse. Samme palisadeværk er nu helt igennem råddent, udygtigt, forfaldent og trøsket.« Disse oplysninger bestyrkes af de kort, der findes i Kongens Håndbibliotek med dateringen »ved slutningen af året 1732« (kortlisten nr. 30 og 31)³⁹. Kortene viser palisadeværk til søsiden.

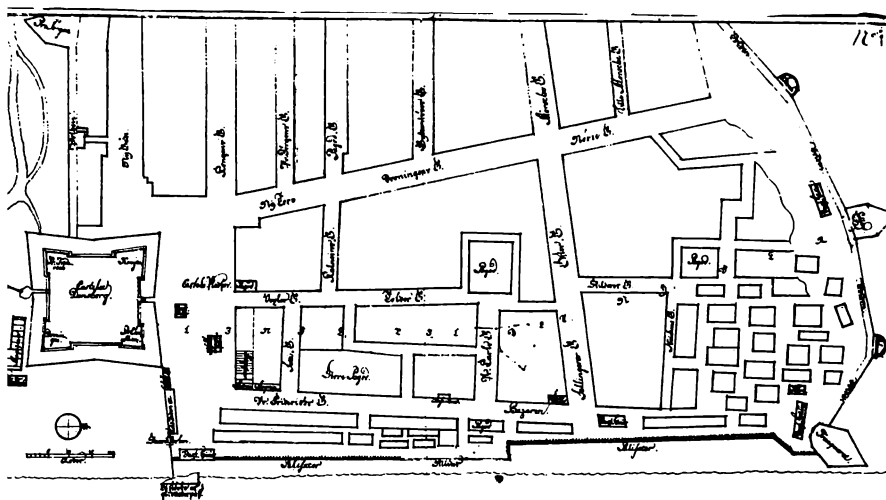
Titlen på et andet kort i Kongens Håndbibliotek (kortlisten nr. 32), hvis fulde ordlyd er læsværdig, viser, at man var meget optaget af at planlægge en ny og bedre sømur. Men det blev i 1730'erne åbenbart ved planlægningen, for i 1739⁴⁰ var byen åben fra søsiden bortset fra et palisadeværk, da man i Trankebar ikke havde penge til at lade opbygningsarbejdet udføre.

Der er endnu noget at bemærke om kortenes korrekthed, og det falder desværre tilbage på kalkens ophavsmand, som også er blevet fulgt af tegneren af Frederik V's Atlas, bd. 48, nr. 49 (kortlisten nr. 15). Det er den store og fornemme bastion i nordmuren, som Trellund kalder »Bolwerk Seland med Appa-

³⁸ RA AsK, nr. 1448, nr. 205 b.

³⁹ Da dette svarer nøje til Rigsarkivets kort nr. 337 a, se kortlisten nr. 27, er dette hermed dateret.

⁴⁰ VGT bd. 6, s. 36, 37, 47, 48.

*Capitlen Danske og Nye Trankebars
Kort og Plan over den gamle
Bastion i Lolland
Søst i Aare 1732. omme*

Kortlistens nr. 31, Trankebars østlige del i 1732. Man ser, at sømuren fortrinsvis består af palisadeværk, og at »Et stöcke af gl. Waterpass«, det er bastionen Prins Carl, nu ligger ude i brændingen. Den projekterede nye sømur, fra Dansborg til bastionen Lolland, også benævnt Sjælland, ligger forsvarligt inde i land. Når den ikke blev opført, kan det bl. a. skyldes, at den store pagode i så fald ville være kommet i fare; der var planer om at rydde alle huse uden for den nye mur. Foto: Hans Sode-Madsen.

rellen«. Den må være anbragt forkert, og det må formentlig være dens tilstedeværelse, der giver de nævnte forkerte proportioner på sømuren. Samtlige andre kort placerer den imellem de to redouter Oldenborg og Delmenhorst, som både er de ældste og de mest holdbare; den ene forekommer så sent som i 1820'erne (kortlisten nr. 24).

Desværre er det ikke muligt ud fra den megen omtale i 1690'erne⁴¹ af befæstningsarbejder at konstatere, hvilken bastion man da byggede under navnet Sjælland, dertil varierer kortenes navne på bastioner for meget. Derimod forklarer

⁴¹ RA Ask, nr. 1267 a, 1696, og nr. 1232 a, nr. 15 b.

disse kilder, hvad der skete med kommandant Eskild Andersens hus i Slotsgaden. Dette er i 1671-kortet (kortlisten nr. 5), markeret med bogstavet L på det sted, hvor siden missionærerne byggede hus, markeret med bogstavet R i Frederik V's Atlas, bd. 48, nr. 49 (kortlisten nr. 15). Da man i 1690'erne manglede træ til at brænde sten, og da salig Eskild Andersens hus alligevel ikke kunne bruges, blev man i rådet enige om, at man skulle rive det ned, og bruge sten derfra til at opbygge den nye bastion. Samme bastion kaldes også Lolland.

I det hele taget havde bastionerne en hel del forskellige navne. De mest troværdige omkring 1700-tallets første del synes at være de af Kay Larsen angivne ved det på et strudseæg gengivne rids af Trankebar omkring 1700⁴². De passer næsten med de i arkiverne anvendte navne, bortset fra, at han kalder Prins Jørgen/Georg for Prins Carl. Dermed forrykker han Gyldenløve til bastionen Danmark/Norge, hvilket antyder afhængighed af kobberstikkene, hvoraf nogle har haft Prins Carl anbragt på Prins Jørgens plads, men er blevet korrigeret under arbejdet inden trykningen.

Kay Larsen indfører en bastion Klingenberg, et navn der også anvendes i opgørelsen over befæstningsværkerne 1732; den plejer at blive kaldt Ditmarsken eller Holsten. Klingenberg var en af direktørerne for det nye kompagni af 1668⁴³. De eneste bastioner, der ikke har mere end en enkelt betegnelse hver, er Fyn og Jylland, præcis de to, som havde været i den nedstyrkede mur, og som ingen eksistens havde omkring 1730'erne!

Der er nogle spændende linier i 1671-kortets befæstningsværker. Den ene fører volden gennem de to redouter Oldenborg og Delmenhorst i en lige linie frem til et punkt, hvor den mødes med en anden, der kommer fra Admiralshaven i forlængelse af bygningen deri med de to hjørnerondeller. I skæringspunktet, oplyses det, er der en ruineret bastion. Det vil sige, at Admiralshaven tidligere har – skulle have – ligget i befæstningslinien. Suppleres dette med signaturforklaringen til

⁴² Kay Larsen, *De Dansk-Ostindiske Koloniers Historie*, Kbh. 1907, 1, s. 57.
Originalen findes ikke i Nationalmuseet.

⁴³ VGT bd. 5, s. 174.

kortet i »Histoire Générale des Voyages«⁴⁴, hvor det hedder, »Premier Fort Bâti par les Danois, nommé á présent *Jardin de l'Amiral*, óu est la poudrerie«, og med Sophie Petersens bemærkning⁴⁵ om, at Jan Olavson, som opholdt sig i Trankebar i 1620'erne, på sine gamle dage må have taget fejl af verdenshjørnerne, kunne man gerne ønske det muligt at datere Dansborgs bygningsperiode nøjere. Ud fra tegningerne af det kendte Dansborg, må dette have været bygget inden 1650, men hvornår? Man kan ikke datere det ud fra bastionernes navne, for de er praktisk taget anonyme: Kongen, Dronningen, Prins Christian og Prins Frederik, – da både Christian IV, Frederik III og Christian V havde sønner af de anvendte navne.

Endnu en vanskelighed ved at datere Dansborgs bygning senere end 1620'erne men tidligere end 1650 ligger i, at riget fattedes penge i de år, og i at man efter udsendelsen af de første skibe i lang tid ikke interesserede sig synderligt for koloniens trivsel. Desuden nævnes det i »Vore gamle Tropekolonier«, at kastellet Dansborg blev *genopbygget* i 1640'erne⁴⁶. Altså helt modstridende oplysninger.

Med hensyn til navnene på bastionerne, er der oplysninger at hente i navnet Prins Jørgen/Georg, som kun kan henvises til Frederik III's søn, hvilket Gyldenløve sandsynligvis også gør, mens Prins Carl kun kan henvises til Christian V's søn. Hermed er disse bastioners navngivningsperioder angivet, og formentlig også de gaders, som bærer de samme navne.

Afslutning.

Det er stadig et åbent spørgsmål, hvorfor og for hvem Trel-lund udførte kortet Trellund-3 i 1733, og uvist, om han har tegnet Trellund-2. Det har ikke været muligt at finde nogen umiddelbar forbindelse mellem hans forskellige slægtninge og kompagniets embedsmænd eller aktionærer i 1730'erne. De eneste holdepunkter er generalmajor Heinsohn, som man ikke ved ret meget om fra den tid, hans slægtsforbindelser både til Trankebar og til Ribe, og det, at »Rück-Ind« er kendt i Ribe. Men det er

⁴⁴ Se note 30.

⁴⁵ Sophie Petersen, Danmarks gamle Tropekolonier, bd. 4 i Det kgl. danske geografiske Selskabs kulturgeografiske skrifter, Kbh., 1946, s. 85.

⁴⁶ VGT bd. 5, s. 156.

alt sammen meget spinkelt, selv om det er fristende at foreslå onklen Matthias Trellund som ophavsmand til Trellund-1.

Derimod kan man måske sige, man har fundet årsagen til, at hans korttegning ikke er værd at nævne, jævnfør hans ansøgning i 1750'erne, og til, at hans kort ikke synes at have været benyttet af senere korttegnere. Til Frederik V's Atlas, bd. 48, nr. 49, kan man lige så godt have benyttet kalken eller en kopi deraf. Men nu har man i den grad vænnet sig til, at de kort skulle repræsentere Trankebar, som det var i 1733, at man gerne vil vide lidt om, hvordan forholdene egentlig var.

I arkiverne findes noget, man næsten kunne kalde en trankebarsk adressebog. Den er fremkommet ved, at guvernør *Mühlentfort* den 13. december 1730⁴⁷ bad om at få oplysning om beboernes navne, deres erhverv og deres huse, hvilke gader de lå i og i hvilken stand de var. I besvarelsen nåede man frem til 178 huse og hytter, om hvilke man mere eller mindre gav de ønskede oplysninger.

Man ser, at brødrene *Hans Ernst* og *Ivar Bonsack* boede på Slotspladsen i hver sit grundmurede og rummelige hus med altan eller veranda. I Vestre Slotsgade straks ved Justitsgården boede præsten ved det hus, der hos Trellund kaldes kompagniets hestestald. I samme gade, formentlig ved den danske kirkegård, boede kaptajn *Isack Hansen* i en grundmuret, rummelig gård, som havde altan, hestestald, vognskur, et gæstehus, en nylig opbygget stor sal m. m.

I Kongensgade var der atten familieboliger, hvoraf en del havde altaner og »Barander«, hvilket må være verandaer. Her boede missionærene, nogle madamer, og en del af kompagniets forskellige ansatte. Ved et af disse huse står følgende tilføjelse: »NB Dette hus beboes nu tilleje af Herr Secretair Halles Efterlevende«. Ejeren er pastor *Krag* ved Zions menighed.

I Prins Jørgens gade, hvor der bor militærpersoner og søfolk, bemærker man, at både sekretær *Ivar Bonsack* og præsten står som ejere af nogle huse, og efter lige at have set ovennævnte notabene, får man straks tanker om ejendoms- og grundopkøb. Det virker mærkeligt, synes man, at finde den slags dagligdags forhold i Trankebar i 1730'erne. Kalneinsgade og Prins Frederiksgade har omtrent samme slags beboere

⁴⁷ Ra AsK, nr. 1269, besvarelsen: AsK nr. 1448, nr. 181.

som de foregående, og har ligesom disse både store og små havepladser.

Forholdene ændrer sig i Pilestræde, Smutstræde og Prins Christiansgade, hvor man begynder at finde stenhuse – modsat grundmurede huse. Admiralgade har både grundmurede huse, stenhuse og jordhybler, mens Gyldenløvesgade kun har grundmurede huse og nogle haver. Man ser, at kaptajn *Isack Hansen*, Slotspladsen, også ejer et hus i Admiralgade, men dér nævnes ikke nogen lejer.

Beboerne i de sidstnævnte gader er blandet sammen mellem hinanden uden hensyn til trosbekendelse eller fødested. Der er en del enker og en del »forhenværender«, der er katolikker, der er medlemmer af missionsmenigheden, og en del, om hvem intet trosforhold nævnes. Om det betyder, at de er troløse, eller at de øvrige er afhængige af den menighed, de angives at tilhøre, fremgår ikke umiddelbart.

I disse gader er optalt 89 boliger, men så følger et notat, hvoraf det fremgår, at »siden ej vides navn på de gader, hvor efterfølgende våninger ligger, så har jeg til videre efterretning forklaret omtrent hvor samme er beliggende«.

Fra Gyldenløvesgade fortsætter man optællingen lige hen til et hus, der ligger mellem portugisiske og malabarske våninger omtrent vest for Klingensborgs bolværk, og det bebos af en korporal. Det består af et lidet kammer og køkken med tegltag. Senere kniber det mere med forklaringerne om beliggenheden, også om erhvervene. Man får dog indtryk af forholdene ved Vestervold, hvor der nævnes en del ler- og stråhybler, f. eks. nr. 112, »Dominga jordemoder i lidet stråhus«, nr. 113, »nok derhos en hybel som en kælling er fraløben«, nr. 114, »nok en do, som et fattigt kvindfolk bebor«. Uden angivelse af stedet nævnes i nr. 127 og 128 et par gamle kvinder, som lever af betlerier og af, hvad godtfolk vil give. En del andre gamle kvinder lever af risvinsbrænding og -salg, og en enkelt af at sælge betel.

Det er dog ikke noget kvindesamfund; ind imellem bor en del soldater og civile tjenere, og man ser i nr. 144, at stadsbudet, som skulle medvirke ved optællingen, ejer et temmelig godt grundmuret hus med en stue til gaden og et kammer, samt en »guddong« i gården, alt med tegl betækt, dernæst en

liden baggård, som alt findes i en god stand. Samme stadsbud har undertegnet opgørelsen, og det må formodes, at når man ikke har kendt navnet på den gade, hvor han bor, så kan det være, fordi den ikke har haft noget navn. Men det stemmer ikke overens med hverken guvernørens ordre, eller med Trelunds omhyggelige navngivning af alle gader. Måske har de haft navne, som optælleren »jeg« fra notatet bare ikke har kendt.

Ifølge en fornemt udført mandtalsrulle over byen Trankebars indbyggere i april 1790⁴⁸, som på guvernementets befaling blev forfattet af hofjunker *F. T. von Lichtenstein*, var der en hel del gadenavne. En del af disse er danske, og ikke kendte på Trelunds kort, f. eks. Kattesund, Dronningens Tværgade, men en del er virkelig fremmedartede: Wattawi Marikans gade, Marretetu gade, Masladevar Kovils gade.

Den førstnævnte opgørelse viser imidlertid noget andet, som er beskrivende for forholdene. Det er, hvem der havde en »guddong«, eller en »go-down«, som den også kaldes. Den sidste betegnelse gav den idé, at det måtte være forrådsrum, som var gravet ned i jorden for at skabe en smule kølighed, og det var i grunden lidt skuffende at finde ud af, at ordet, som er af malajisk oprindelse, betyder pakhushus, magasin. Men dermed er det også givet, hvad de blev brugt til. Som venteligt findes de fortrinsvis i det europæiske kvarter omkring Slotspladsen og i de først optalte gader hos kompagniets embedsmænd og betjente, som skulle have plads til deres private handelsvarer.

Den her citerede »adressebog« kan godt have været i Danmark, da Trelund tegnede, signerede og daterede sit kort i Rendsborg i 1733. Det kunne det ofte trykte kobberstik (kortlisten nr. 7, 9, 19 og 23), der er tegnet senest i 1729 også, men da Trelund ikke synes at have haft kendskab til det, synes det mere rimeligt at udskyde en behandling af kobberstikkene, indtil de kan bearbejdes i en anden sammenhæng, nemlig missionærernes forbindelser til forskellige europæiske nationer og disses udsendinge i Indien.

Trelund synes hovedsageligt at have arbejdet ud fra tuschtegningen Trelund-1 fra 1701–04 suppleret med detaljer fra

⁴⁸ RA AsK, nr. 1447 a.

andre håndtegnede kort samt oplysninger, som måske også er kommet fra major Heinsohn. Det er meget usikkert, om han er ansvarlig for det kort (Trellund-2), som var udgangspunkt for undersøgelsen, han har ikke signeret det, og det er f. eks. ved målene forskelligt fra Trellund-3, som han *har* signeret.

Strengt set er Trellund-kortenes kildeværdi minimal, de viser i hvert fald ikke Trankebar i 1733. Men når man ved, at befæstningsværkerne er ukorrekte, og at de findes på andre samtidige kort, f. eks. kortlistens nr. 30 fra 1732, og at den oprindelige model, kalken, er fra 1690'erne, kan man acceptere Trellunds kort som forsøg på at vise en, som det synes, fornem dansk by i Ostindien. Med al respekt for kalken, så er det dog Trellund-1, -2 og -3, der *kan* reproduceres og er blevet det.

Som illustrationer betragtet må de anses for at have større pædagogisk værdi end de mere nøjagtige kobberstik og andre grundplaner, for Trellunds kort fanger opmærksomheden og fænger nysgerrigheden.

*Liste over de i forbindelse med undersøgelsen
fremdragne kort over Trankebar*

Handels- og Søfartsmuseet, Kronborg:

1. (253:49) Farvelagt tegning, vist af premierløjtnant Gregers Daa Trellund jfr. hans, bortset fra legendeindramningen, ens udseende plan. Modtaget fra Det kgl. Bibliotek 1926 som depositum. (Udateret, usigneret, 62,5×74,5).

Det kgl. Biblioteks kortsamling:

- Ingeniørkorpsets aflevering 1911, XVIII, 3:
2. (1) Uden titel – tuschtegning af Trankebar (Udateret, usigneret, 74×63).
 3. (6) Grundriss dess dürschläüchtigsten Grossmächtigsten fürsten undt Herrn / herrn friderich dess dritten, zu dennek, Norwegen etc. / eigenthumblich zustehenden Castels: Danisburg bey Tran- / genbahr, auf der Cüste Coromandel in Ost Indien, wie solches / Anno 1669. im Junio befunden worden. Franciscus von Hammershaimb abcopiert. (35×44,5).
 4. (7) Tranquebar / Gjort af Gregers Daa Trellund Premier Lieutenant wed / Brigadier Rosenørns allernaadigste anbetroede Regiment / Rendsborg den 17. Septb. Anno 1733. (95×82,5).
 5. (8) Grundriss / Des ... Castels Danisburg und Stadt Tranckenbar, / wie solches Anno 1671, befunden, ungefehr ent- / worffen, von dem alleruntherthänigsten / diener / Jacob Storzell. Franciscus von Hammershaimb abcopiert (46×35,5).

6. (9) Grundtegning / over / Staden Tranquebar / og / De ved samme allerunderdanigst projekterede / nye Festnings-Verker, tillige med de, saavel inden / som udenfor værende An-bygninger, som til / Stadens bedre Fortification maae bortflyttes. (Med fem mindre detail-tegninger, udateret og usigneret, 99,5×121).
7. (10) Plan / der Königlichen Dänischen / Festung Tranquebar / auf der Küste Coromandel / mit Zeichnung eines Projekts um / solche auf eine bessere Art zu / Fortificieren. (Udateret og usigneret, 88,5×88,5).
8. (11) 1. Trankenbar / Samt denen dazu gehörigen / Flecken und Dörfern. (Udateret kobberstik, Liebe Sc. Halæ, 30×28,5).
 (11) 2. Das Königl. Dänische Castel Dans- / burg und die Stadt Tran-
 kenbar, / auf der Custe Coromandel / in Ost-Indien. (Udateret, usig-
 neret kobberstik, 39×32,5).

Frederik Vs Atlas bd. 48:

9. (43) Grund-Riss und Prospect / der / Königlichen Dänischen / auf der Küste Choromandel in Ost-Indien / belegen / Vestung und Stadt / Dansburg u: Trankenbar / nach dem geometrischen Entwurf / derer / Königl. Dänischen Evangelischen / Herren Missionarien alda / in gegenwärtiger Carte / vorgestellt / von / I.E.R. / in Kupfer gestochen u: verlegt / von / Matthæus Seutter / Sr. Kayserl. Maj. / Geographo in / Augspurg. (Udateret, 55×33,5). Med: Prospect der Königl. Dänischen Vestung u: Stadt/Dansburg und Trankenbar in Ost-Indien (55×15).
10. (44, 50) Accurater Geographischer Entwurf / Der Königlichen Dänischen / Auf der Küste Choromandel in Ost-Indien / belegen Stadt und Vestung / Trankenbar oder Tarangenbadi u: Dansburg / nebst denen dazu gehörigen Flecken und Dörfern, / auch etlichen angränzenden Orten u: Gegenden des Königl. Tanschaurschen Gebiets / aus denen eingesandten Berichten der Königl. Dänisch: Evangel: Missionarien in Ost-Indien / mit besondern Fleisse geometrisch verfertiget, / und darauf in gegenwärtiger Carte ans Licht gestellet von / I.E.R. / in Kupfer gestochen und verlegt von / Matthæus Seutter, / Sr. Kayserl: Maj: Geographo in Augspurg. (Udateret, 55×48,5).
11. (45) Geographische und Historische Beschreibung / dieser Geometrischen Chartre / von der / Königlichen Dänischen Colonie Trankenbar Grund und Boden, und der / Küste Choromandel. (Udateret).
12. (46) Königl. Maytt etc: / Castell Dannisburg / und Stadt [T]rankenbar in OstIndien. (Udateret, usigneret, 48,5×36,5).
13. (47) Grundriss von Danisburg, ein Casteel, bei Trangenbar auf / Der Cüste Coromandel. In Ost-Indien Wie solches Anno 1669 / Im Junio befunden worden. / Welches der königl. Mayett: Zu Dennem: & Nor-
 Wegen zustendig. Sign: Jacob Stärzell. Torg. Misn: (37,5×47,5).
14. (48) Dansborg (tegning af kastellet fra søsiden). (Udateret, usigneret, 31×21).
15. (49) Den kongelig / Danske Fæstning Dansborg, / Bye Tranquebaer og

dends Destrict / i det Tanjournsche Riige paa / Cüst Coromandel i Ost-Indien. (Udateret, usigneret, 57×44,5).

Aflevering 1908 fra Det kgl. danske Søkort-Arkiv:

16. (786) Tran/que/bar. (Påbegyndt kort over byen og fæstningen). (Udateret, usigneret, 78×61,5).

Erhvervet 1909:

17. (787) Prospect af Tranquebar og Castellet Dansborg i Ostindien. (Udateret, usigneret, 23,4×29).
18. (228) Grundriss / Des . . . Castels Danisburg bey Tran/genbahr, auf der Cüste Coromandel in Ostindien, wie solches / Anno 1669 im Junio befunden worden. (Usigneret, 40×46,5).

Erhvervet 1926:

19. (115) Ville de Tranquebar, et Fort / Danois de Dansbourg. De Stad Tranckenbar, en / 't Deensche Kasteel Dansburg (med tilhørende Explication, pag. 130). J. V. Schley direx. (Udateret kobberstik, 28×18).
20. (116) Carte du District de Tranquebar / Caart des Regtsgebieds van Trankenbar (med tilhørende Explication). J. V. Schley direx. (Udateret kobberstik, 29,5×29,5).

Erhvervet 1931:

21. (504) Foto af et kort over Dansborg fæstning ved Trankebar fra ca. 1650 (orig. i Ravnholt godsarkiv). (Usigneret).

Erhvervet 1958:

22. (334/1) Kort / over / Tranquebar med Omegn / efter / Gouvernementets Kort af 1810 / tegnet / af / C. H. Mossin. (Udateret, 37×60,5).

Uden registratur:

23. Vue de la Ville de Trankebar. (15,5×4,5).
Plan de la Ville. (15,5×9).
Pour l'Histoire de l'Amiral Giedde. pag V. (Udateret, usigneret kobberstik).

Nationalmuseets kortsamling:

24. Tegning, / Af Castellet Dansborg med tilstødende Bastioner omkring / Byen Tranquebar. / Castellet Dansborg, / som det var monteret til Aaret 1815. (Udateret, usigneret, 52,5×33).
25. Kort / over / Tranquebar / Tegnet af / Pre-Lieu. Horstmann. Aaret 1740. (34×32).

Rigsarkivets kortsamling:

26. (337 a. 1) Part af Staden Trankebar / Med den Nye Muur som er opført langs Søe-Siden. (Udateret, usigneret, 79,5×33,5).

27. (337 a. 2) Uden titel – kort over Trankebar. (Udateret, usigneret, 41,5×26).
28. Kort og tegninger tilhørende Kommercekollegiet. Bilag nr. 1 til Kommercekollegiets ostindiske forestilling af 25/10, 1786. Grundtegnning / over / Staden Tranquebar / og / De ved samme allerunderdanigst projekterede nye Fæstnings-Ver- / ker, tilligemed de, saavel inden som uden for værende An Bygninger, som til Stadens bedre Fortification maae bortflyttes. (Udateret, usigneret, i to dele: 103×60,5, 103×61).

Hærens Arkiv:

- Feignets Atlas, bd. I, Rendsburg 1761.
29. (23) Tranquebar, sign.: Adolph Jenner. (52×35,5).

Kongens Håndbibliotek, kortsamlingen:

- Fæstningskort, mappe 7:
30. (1) Castelet Dansborg og Byen Tranquebars / Tilstand imod Søen Indtil / Sidst i Aaret 1732. (Usigneret, 27,5×41,5).
31. (2) To sammenklæbede kort: 1) Castelet Dansborg og Byen Tranquebars / Tilstand imod Søen Indtil / Sidst i Aaret 1732. (Usigneret, 26,5×42). 2) Castelets og Byens / Situation / Naar for den ny Muur & c. / Alting var gjort ryddelig. (Udateret, usigneret, 26,5×42).
32. Grundtegnning / Over / Fæstningen Tranquebar og det dertil Hørende Castel Dansborg saaledes som det først udi Aaret er forefunden, Tilligemed Delienations-Linier / af de hermed af mig Proponerede Nye Fæstnings-Værcker ved Vand-siden, saavel til Defencion mod Fiender, som mod Søens videre bortskylling, Huilcket ieg efter / mine Uforgribelige tæncker efter dette Steds og Søens Beskaffenhed agter best og fordeelagtigst at være. No. I. (Med 5 profiltegninger). (Udateret, usigneret, 60×70,5).
33. (4) Grund / Teigning / over / Castellet Dansborg / ved / Festningen / Tranquebar. No. 1. (Med 2 blade). (Udateret, usigneret, 23×21,5).
34. (6) Plan / over Festningen Trankebar / og / Castellet Dansborg. (Udateret, usigneret, 70,5×89).
35. (7) Plan af Fæstningen / Tranquebar og Castellet Dansborg. (Udateret, usigneret, 43×57).

Det nationalhistoriske Museum, Frederiksborg slot:

36. (A 3775) Uden titel, Trangebar, blyantskalke. (Udateret, usigneret, 50,5×34,5).

Om kobberstikkene kan det noteres, at kortlistens nr. 8 synes at have været udgangspunkt for Seutters, det er kortlistens nr. 9, 10 og 11, og også for nr. 19, 20 og 23. Teksten i nr. 11 bærer præg af at være blevet forfattet af missionærerne, idet en uforholdsmæssig stor del af den fortæller om de indiske religioner og guder.

De lange titler på kortene viser dels vanskeligheder med hensyn til retskrivningen, dels med hensyn til korrekt afskrivning. En del af de lange titler er både oplysende og læsværdige, det sidste gælder især for nr. 32.

Miljøforskning over kniplersker ud fra kirkebøger

AF EBBA BUSCH

I mere end 200 år, fra slutningen af 1600-tallet til begyndelsen af dette århundrede, har en ikke ringe del af den kvindelige befolkning i Nordslesvig været beskæftiget som kniplersker. Som led i en dybtgående undersøgelse af denne husflidsgren var det ønskeligt at kunne belyse disse kvinders sociale miljø, især fordi denne erhvervsgruppe ikke hidtil har været systematisk behandlet. Nok har kniplersker været omtalt ned gennem tiden af forskellige forfattere af topografisk litteratur, og utrykte kilder i form af arkivalier vedrørende kniplingsindustrien belyser visse sider af deres arbejde, men er i det hele meget sparsomme med direkte oplysninger om deres miljø.

Reskriptet af 11. december 1812, der påbød præsterne at føre kirkebøgerne efter et bestemt skema med mere udførlige oplysninger end hidtil om hver enkelt person, åbnede mulighed for at kunne foretage miljøforskning fra 1814 og fremover. Forudsætningen for at sådanne studier kunne lade sig gennemføre for de nordslesvigske kniplerskers vedkommende var dog, at præsten også havde opført kvinders håndtering og ikke nøjedes med den vage betegnelse af »pige« eller »kone«. Dette viste sig desværre at være tilfældet med bøger fra flere sogne inden for det nordslesvigske kniplingsdistrikt, hvorfor de var uanvendelige. Med »kniplerske« som stikord er syv kirkebøger fra sogne, der har dannet kernen i den nordøstlige del af kniplingsdistriktet i første halvdel af 1800-tallet, udvalgt og systematisk gennemgået. Disse er Gram, Skærbæk, Toftlund, Tislund, Arrild, Bevtoft og Skrydstrup, der alle dengang tilhørte det tidligere Haderslev Amt, de seks første den Vestre og det sidste den Østre del¹.

Det er først og fremmest vielsesregistrene, der har vist sig at være af interesse for denne undersøgelse. En gennemgang af

¹ LA, Åbenrå, Kontraministerialkirkebøger for Gram 1814–67, Skrydstrup 1814–61, Skærbæk 1814–38, Toftlund 1814–53, Tislund 1814–40, Arrild 1814–54 og Bevtoft 1814–31.

de syv sognes registre over giftermål har givet oplysninger om 409 kvinder, der ved indgåelsen af ægteskab har været betegnet som kniplersker.

Nedenstående skema viser en gruppering efter hjemsted for disse kvinder og deres ægtemænd. Materialet lader sig opdele i to hovedgrupper, de inden- og de udensognske; den sidste opdeles yderligere i to underafdelinger, den første med folk fra kniplingsdistriktet og den anden med dem fra områder uden for dette.

<i>Brud</i>	Inden- sognske	Uden- sognske	Knipl. distr.	Udenfor	I alt	<i>Brudgom</i>	Inden- sognske	Uden- sognske	Knipl. distr.	Udenfor	I alt
Gram ...	225	19	18	1	244	172	72	52	20	244	
Skrydstrup	47	12	12	0	59	37	22	20	2	59	
Skærbæk	34	2	2	0	36	28	8	7	1	36	
Toftlund	28	7	7	0	35	22	13	11	2	35	
Tislund ..	9	6	6	0	15	14	1	1	0	15	
Arrild ..	10	3	3	0	13	11	2	2	0	13	
Bevtoft ..	6	1	1	0	7	5	2	2	0	7	
I alt	358	51	49	1	409	289	120	95	25	409	

Heraf fremgår det, at de indensognske kniplersker er i majoritet, idet de udgør godt 92 %, hvorimod kun en ringe del, ca. 8 % er udensognske og da fra sogne, der ligger inden for det område, hvor der knipler. Kun en enkelt kan henføres til et sted uden for kniplingsdistriktet. Omgrupperinger af kniplerske ved fra- og tilflytninger fra sognet viser en begrænset mobilitet inden for denne erhvervsgruppe, der er stærkt stedbunden. Det er derfor naturligt, at den udensognske gruppe næsten udelukkende består af kniplersker fra nærliggende sogne, hvor der også knipler.

Noget anderledes forholder det sig med fordelingen af herkomstgruppen hos kniplerskernes brudgomme. Et blik på ovenstående skema viser, at de indensognske ganske vist tegner sig for det største tal, idet de udgør over 70 %, men den udensognske gruppe er her stærkere repræsenteret med godt 28 %, hvoraf de 22 % kommer fra sogne inden for kniplingsområdet og resten på godt 6 % uden for dette. De vordende ægtemænd har således været mindre stedbundne, og det er værd at bemærke, at 20 ud af de 25 af gruppen af mænd, der stammer fra områder

uden for kniplingsdistriktet, betegnes som tjenestekarle. At denne kategori er så talrigt repræsenteret, må tilskrives de specielle forhold, der herskede inden for landbruget i de områder, hvor kniplingsindustrien blev drevet mest intensivt. Alene i Gram sogn, der kan fremvise det største antal af brudgomme fra områder uden for kniplingsdistriktet, er der i årene 1815–1850 blevet udstedt over 65 koncessioner til husering med kniplinger². Størstedelen af de koncessionerede har været eller nedstammer fra jordbrugere. Denne afgang til andet erhverv må have svækket rekrutteringen til landbruget, og for at afbøde den deraf opståede mangel på arbejdskraft har man i vid udstrækning måttet forskrive tjenestekarle fra den nordlige del af Jylland³.

I vielseslisterne er kniplerskens forældre samt deres håndtering desværre ikke anført, hvorfor det ad denne vej er udelukket at finde frem til, om der er foregået ændringer i pigernes sociale miljø ved overgang til ægteskabet i lighed med de undersøgelser, der er foretaget over en afsluttet gruppe af kniplersker i den sydlige del af Ingelstad herred i Skåne⁴. Til gengæld er brudgommens håndtering for det meste angivet i vielsesregistrene fra de her udvalgte sogne, og de herved fremkomne 394 mænd kan efter deres metier opdeles i følgende sociale grupper: jordbrugere, håndværkere og en blandet, som her kaldes »Diverse«.

Da kniplingsindustrien i den første halvdel af 1800-tallet blev drevet mest intensivt på landet, er det at forvente, at den talstærkeste gruppe udgøres af jordbrugere, der da også skriver sig for godt 64 %. Denne angivelse må dog betragtes som et absolut minimum, idet der i »Diverse« gruppens aftægtsmænd sikkert skjuler sig et par tidligere jordbrugere. Dertil kommer, at en stor del af kniplingshandlerne og flere af håndværkerne har drevet landbrug ved siden af deres andet erhverv. På nedenstående skema ses fordelingen af jordbrugere inden for sognene:

² RA: Kommercekollegiet: Industri og Fabrikfagets Koncessioner og Privilegier 1815–48. Husering er en dialektbetegnelse for handel ved omvarende kræmmere.

³ Knud Aagaard: Beskrivelse af Tørning Lehn, 1815, s. 151.

⁴ Axel Hörlén: Knyppling och knypplerskor, Lund 1962, s. 88 ff.

	Gram	Skrydstrup	Skærbæk	Toftlund	Tislund	Arrild	Bevtoft	I alt
Gårdmand etc.	25	10	2	2	1	2	1	43
Kådner (bolsm.) etc..	16	2	2	3	2	0	0	25
Inderste (husm.) etc..	9	3	6	0	0	0	2	20
Tjenestekarle	99	23	8	18	2	4	1	155
Daglejer, arbejds. . .	5	1	1	1	1	0	1	10
I alt	154	39	19	24	6	6	5	253

Heraf fremgår det, at over halvdelen af ægtemænd fra denne gruppe, ca. 61 %, består af tjenestekarle. Det er tidligere anført, at flere af disse er udensognske og tilmed fra områder uden for kniplingsdistriktet. Den uomtvistelige efterspørgsel af kniplersker som ægteskabspartnere til tjenestekarle synes at afkræfte en påstand fra 1832, der gik ud på, at unge daglejere ikke ville gifte sig med kniplersker, så længe de sunde, jyske tjenestepiger var »gangbare gifteobjekter«⁵. Hermed hentydes der til de nordjyske tjenestepiger, der blev indforskrevet for at udfylde den mangel på kvindelig arbejdskraft, der opstod i de egne af Nordslesvig, hvor kniplingsindustrien blev drevet mest intensivt. Ved giftermålet med en tjenestekarle er en kniplerske vel forblevet i sit miljø, men har dog i mange tilfælde haft mulighed for at forbedre det. Fra kniplingsundersøgelsen vides det, at flere tjenestekarle blev kniplingskræmmere *efter*, at de var blevet gift med en kniplerske. Det har altid været kniplersker tilladt at sælge de kniplinger, de har produceret af selvbetalt tråd, til hvem de ville, blot det skete fra bostedet⁶. Det var derimod vanskeligere at få dem afsat til videre kredse, idet der krævedes en koncession til husering, og denne blev ifølge principperne ikke tilstået »fruentimmere«. En alliance med en tjenestekarle, der havde lyst og evner til handel, og som i sin ansøgning kunne anføre at have kniplersker, der var leveringsdygtige, var en fordelagtig løsning på dette problem for begge parter. Blandt navnene på et par tjenestekarle i de her gennemgæede vielseslister træffes netop nogle af disse »fremtidige«

⁵ Georg Hansen: Statistische Forschungen über Schleswig-Holstein, 1832, s. 50.

⁶ Knud Aagaard, s. 160.

kniplingskræmmere.

Det er almindeligt bekendt, at kniplersker ned gennem tiden for størstedelen rekrutteredes fra den lavere del af almuen, fra kådnere og inderster (boels- og husmænd)⁷. Lidt over 17 % af kniplerskerne fra de her udvalgte sogne har da også holdt sig til eget miljø ved at gifte sig med sådanne, og kun få har giftet sig under sin stand ved at knytte sig til daglejere og arbejdsmænd. Det er derimod ganske interessant at se, at ikke så få af pigerne her er rykket op ad den sociale rangstige gennem deres giftermål med gårdmænd (herunder er medregnet forpagtere, gårdejere, fæstebønder og sønner af disse), der tilsammen tegner sig for over 16 % af ægtemændene.

Den følgende gruppe, håndværkere, der med sine 123 mænd udgør 29 % af kniplerskernes ægtemænd, omfatter mange af de erhverv, der dengang blev drevet på landet. Fra denne sociale gruppe er der her udskilt en lille undergruppe, mærket »Textilfag«, fordi den havde særlig betydning for kniplingsindustrien. Den omfatter foruden kniplingshandlere skræddere og vævere. Dertil skal muligvis medregnes et par af gruppen »Diverse«'s handlende og kræmmere. Kniplingsundersøgelsen har vist, at der meget ofte blandt ansøgerne til en koncession til handel med kniplinger optræder skræddere og vævere, der i kraft af deres fag skulle have bedre forudsætninger for denne handel. At en kniplingskræmmer har valgt en kniplerske til livsledsager er ikke til at undres over, og det er sket ret ofte, i 11 tilfælde inden for de her valgte sogne. Hun må have været sin mand en uvurderlig støtte i hans virke og kunne med sit intime kendskab til teknik, tråd og mønstre delvis erstatte ham, når han var på rejse, og ellers fungere som mellemed til de kniplersker, som han holdt i arbejde. Der kan endog berettes om en bestemt kniplingshandler, som blev enkemand to gange og tre gange gift, hver gang med en kniplerske.

Fordelingen af denne tekstilfag-gruppe på de forskellige sogne ses af følgende tabel.

⁷ O. J. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold, 1850, s. 615.

	Gram	Skrydstrup	Skærbæk	Toftlund	Tislund	Arrild	Bevtoft	I alt
Skrædder	14	4	5	3	1	0	0	27
Væver	3	1	0	1	1	0	0	6
Kniplingshandler ...	7	2	0	1	0	0	1	11
I alt	24	7	5	5	2	0	1	44

Med sine 44 mænd udgør denne gruppe lidt over 35 % af den samlede håndværkerklasse.

Flere af de her fremdragne håndværkere har haft et mindre jordbrug, og de betegnes som inderster og husmænd. Da det har været vanskeligt ud fra vielsesregistret at afgøre, hvilket erhverv, der har været det bærende, er alle med håndværkerbetegnelse blevet medregnet her, uanset om de også var agerbrugere.

Nedenstående skema viser fordelingen af disse 79 håndværkere. Heraf ses det, at skomagere, smede og snedkere tegner sig for de største tal, og at træhåndværkere, som træskomænd, bødkerere, tømrer, hjulmænd m. v. er stærkere repræsenteret end metalhåndværkerne, bortset fra smedene.

	Gram	Skrydstrup	Skærbæk	Toftlund	Tislund	Arrild	Bevtoft	I alt
Skomager	14	1	1	1	0	0	1	18
Træskomand	6	0	0	0	0	0	0	6
Snedker	11	0	1	1	0	1	0	14
Tømrer	4	0	0	1	0	0	0	5
Bødker	2	2	1	0	0	0	0	5
Hjulmand	3	1	0	0	0	0	0	4
Træsk., klodsmager..	1	0	0	0	1	0	0	2
Smed	11	0	0	0	1	2	0	14
Blikkenslager	0	1	0	0	0	0	0	1
Nålemager	3	0	0	0	0	0	0	3
Rebslager	2	0	0	0	0	0	0	2
Stenkløver	0	0	0	0	1	0	0	1
Murer, maler	1	1	0	0	0	0	0	2
Bager, møller	1	0	0	0	0	0	1	2
I alt	59	6	3	3	3	3	2	79

Den mindste og sidste gruppe, kaldet »Diverse«, omfatter ægtemænd med en håndtering, som ikke kan indpasses i de to ovennævnte klasser. Den består af 25 mænd, ca. 7 % af samtlige ægtemænd. Dette tal må nok betragtes som noget for stort, dersom nogle af aftægtsmændene skal henregnes til jordbrugene. Nedenstående skema viser fordelingen af »Diverse«.

	Gram	Skrydstrup	Skærbæk	Toftlund	Tislund	Arrild	Bevtoft	I alt
Skolelærer	2	0	0	1	0	0	0	3
Kromand	1	0	0	1	0	0	0	2
Handl., kræmmer ..	3	0	1	0	0	0	0	4
Postbud	0	0	2	0	0	0	0	2
Hyremand	1	0	0	0	0	0	0	1
Sømand, sergeant ..	4	0	0	0	0	0	0	4
Aftægtsm., husejer ..	3	2	0	0	2	1	1	9
I alt	14	2	3	2	2	1	1	25

På få undtagelser nær er kniplerskens alder anført i vielsesregistret. Af aldersgrupperingen inden for de syv sogne fremgår det, at den yngste var 17 år, den ældste 62 år ved indgåelsen af ægteskab. De fleste blev gift for første gang; der anføres kun ni enker, hvoraf den yngste var 37, den ældste 58 år. Det forholdsvis lille antal enker blandt kniplersker, der gifter sig igen, kan muligvis forklares ved, at mange af dem blev nødt til at opgive knipleriet efter giftermålet, fordi husgerning og markarbejde dels krævede al deres tid, dels gjorde deres hænder uanvendelige til at genoptage erhvervet professionelt.

Af de øvrige har majoriteten, 292 piger, indgået ægteskab mellem det 20. og 32. år. Det maksimale tal falder i 26-års alderen. Før det 20. og efter det 36. år er der kun få kniplersker, der er blevet gift. At kniplersker giftede sig noget sent, falder ganske godt sammen med iagttagelser fra kniplingsundersøgelsen. Flere af samtidens skribenter har fastholdt, at kniplersker på grund af det stillesiddende arbejde blev uegnet til alt andet arbejde i hus og mark og tilmed ofte forkrøblede, således at de var uskikkede til ægteskab og til at blive mødre. Dette skulle være grunden til, at de ikke havde større held på ægteskabs-

markedet, hvor de sunde jyske tjenestepiger var mere eftertragtede⁸. Dette sidste punkt skal tages op lidt senere, her skal det blot anføres, at nok har en del kniplersker været vanføre eller har haft andre legemsskavanker, men sådan har det sikkert været, før de begyndte at kniple, og de var uden tvivl blevet sat til det, netop fordi de var legemsbeskadede. For øvrigt har alle piger med legemsdefekter altid haft vanskeligere ved at blive gift, især i et landbrugsområde, hvor legemlige kræfter var en nødvendighed. Endelig kunne det også fremføres, at kniplerskers ret sene giftermål skyldtes, at de gennem knipleriet kunne ernære sig ganske godt og derfor ikke har været så afhængige af at skulle finde en forsørger.

En betragtning af forholdet mellem kniplerskes og brudgoms alder ved ægteskabets indgåelse viser, at godt 8 % af parrene var jævnaldrende, og at i godt 64 % af ægteskaberne var brudgommen ældst. På nedenstående skema er opstillet aldersafvigelser i de 365 ægteskaber, hvor enten brudgom (♂) eller kniplerske (♀) var ældst, dog med den modifikation, at aldersforskellen er gjort mindre detaljeret ved en opdeling i 5-års perioder.

År	1-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	31-36	I alt
♂	112	66	49	18	5	4	1	255
♀	77	27	4	1	1	0	0	110
I alt	189	93	53	19	6	4	1	365

Heraf fremgår det, at det var hyppigst, at kniplersker fandt en partner, der var 1-5 år ældre; dette skete i 31 % af de 365 giftermål med aldersafvigelse, mens hun i 21 % af disse var tilsvarende ældre. Hvor afvigelsen er over 6 år, er manden i langt de fleste tilfælde ældst. Den største aldersforskel på mandens side er 36 år, på kniplerskens 23 år, men kun rent undtagelsesvist fik hun en brudgom, der var ung nok til at gå for hendes søn. Skemaet viser endvidere, at kniplersker i 33 tilfælde er mere end 6 år ældre end manden ved vielsen, og i 60 % af disse tilhører pigerne aldersgruppen 30-39 år, mens piger på 20-29 og 40-49 år kun tegner sig for 20 % hver. Det ser således ud til, at kniplersker, der ifølge deres alder var lidt passé på ægteskabsmarkedet, fandt partnere blandt mænd, der var

⁸ Knud Aagaard, s. 157, og Georg Hansen, s. 50.

betydeligt yngre end dem selv. Yderligere viser det sig, at håndteringen på 54 % af disse 33 mænd var tjenestekarle. Noget kunne tyde på, at disse kniplersker har haft en økonomisk basis og følgelig en vis social status, der har gjort dem attraktive på ægteskabsmarkedet til trods for en noget fremrykket alder.

Hvor ægtemanden derimod er fra 6–36 år ældre, er forholdet noget anderledes. Gruppen er med sine 143 ægteskaber først og fremmest langt større, og blandt disse har der ganske naturligt været en del enkemænd, ca. 28 % betegnes som sådanne. Dernæst er pigerne i aldersgruppen 17–19 og 20–29 i majoriteten med sine 65 %, mens de 30–39-årige kun tegner sig for 22 %, og de 40–49-årige kun udgør 8 %. Afsætningen af de ganske unge og yngre piger til de ældre mænd var således ret stor. Betragter man dernæst deres håndtering, er det bemærkelsesværdigt, at kun 18 % af det samlede antal af tjenestekarle findes i denne gruppe, og deriblandt kun 1 enkemand. Derimod tilhører 52 % af de samlede gårdmænd m. v. denne gruppe, og deriblandt findes 6 enkemænd. Den større aldersforskel synes at være opvejet af et højere miljø.

Som tidligere anført blev kniplersker af samtidens skribenter anset for lidet eftertragtede på ægteskabsmarkedet. På nedenstående skema er det samlede antal af viede kvinder fra de år, hvor kniplersker er anført i vielsesregistrene, opstillet i 10-års perioder, således at den venstre kolonne angiver det samlede antal af alle viede kvinder, den højre kun kniplersker blandt disse:

	Gram		Skrydstrup		Skærbæk		Toftlund		Tislund		Arrild		Bevtoft		I alt	
1815–24 ...	174	80	38	29	71	15	59	15	15	12	24	5	29	7	410	163
1825–34 ...	170	87	30	13	75	21	4	2	19	3	15	3	—	—	313	129
1835–44 ...	175	44	34	10	—	—	21	6	—	—	19	3	—	—	249	63
1845–55 ...	137	23	28	7	—	—	42	12	—	—	7	2	—	—	214	44
1855–67 ...	144	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	144	10
I alt	800	244	130	59	146	36	126	35	34	15	65	13	29	7	1330	409

I Gram, der var det største og folkerigeste sogn, kan »kniplerske« spores længst ned i tiden i vielsesregistrene. Her findes da også den største procentdel af kniplersker, der i de to første

tiårsperioder ligger på henholdsvis 45 og 50 % af det samlede antal af viede kvinder i dette sogn. Derimod ligger det tilsvarende tal for alle viede kniplersker fra samme perioder noget lavere på henholdsvis 39 og 41 % på grund af de mindre sogne med ringere eller kortvarig betegnelse af »kniplerske«. I de to følgende tiårs perioder går tallet stærkt nedad for hele den samlede bestand af kniplersker; denne nedgang skyldes ikke så meget, at kniplersker blev mindre efterspurgt som ægteskabspartnere, vel snarere, at deres antal i det hele indskrænkedes på grund af nedgangstider for kniplingsindustrien. Skemaets tal viser, at et betydeligt antal kniplersker dog er blevet gift, og giver endvidere et fingerpeg om, i hvilke sogne og perioder de har virket.

I sin statistiske indberetning om Nordslesvig kan Georg Hansen melde om knipleriet i Tørning len (hvorunder de her udvalgte sogne har hørt), at det gik for at være en ærefuld beskæftigelse for de mange ugifte piger i bondestanden. Ikke blot i vielses- men også i dåbsregistrene mærkes den indstilling over for kniplersker, at de var ansete medlemmer af de små landsbysamfund, og at de besad en vis status. Ved gennemgang af dåbslister fra de sogne, hvor præsterne har anført håndteringsbetegnelse for de kvindelige faddere, ses kniplersker ofte blandt disse i Bevtoft, Skærbæk og Toftlund. I Tislund nævnes de 18 gange i tiden 1816–24 og i Skrydstrup er sporet 79 i årene 1815–36. De står fadder til både drenge- og pigebørn.

Flere af samtidens forfattere hævder, at kniplersker førte et kyskt og sædeligt liv. Dåbsregistrene kan til en vis grad bekræfte dette, idet kniplerskers eventuelle løse forbindelser kunne have sat sig spor i form af uægte fødte børn. En gennemgang af dåbsregistrene resulterede i ca. 162 uægte børn, hvoraf de 15 var fødte af kniplersker. Dette tal er minimalt i sammenligning med det samlede, og det skal f. eks. for Skrydstrups vedkommende yderligere formindskes, idet én fødsel var en tvillingefødsel, og to børn var undfanget under voldtægt. Den ene kniplerske har indberettet til præsten, at det skete på Skrydstrup mark, den anden, at hun blev overfaldet ved Lunds-bæk, da hun var på vej til Haderslev.

Da præsterne i de fleste tilfælde ikke har anført moderens håndtering ved dåb af børn, er det vanskeligt ud fra dåbsre-

gistrene at af- eller bekræfte den påstand, at kniplersker var uegnede til at blive mødre. Gennemgangen har dog resulteret i et enkelt tilfælde, hvor en kniplerske har fået dødfødte tvillinger, men det var jo dengang ikke så ualmindeligt, at tvillinger enten var dødfødte eller døde ved fødslen. En anden kniplerske, gift med en kniplingshandler, døde i barselsseng. Hendes tidligere fødte barn var dødfødt.

En gennemgang af dødsregistret over kvinder fra de syv sogne har givet navne på 108, der ved døden betegnedes som kniplersker, men man må regne med, at en stor del af de afdøde kniplersker ikke er betegnet som sådanne i dødsregistrene, og dette vanskeliggør i høj grad en sammenligning med tabellen på s. 272. Dertil kommer, at man i Tislund og Bevtoft efter henholdsvis 1819 og 1829 ikke har anført håndteringsbetegnelse for kvinder. Det største antal døde kniplersker findes i Gram og Skærbæk sogne. Dette behøver ikke at betyde, at der var større dødelighed blandt kniplersker der, snarere at der i disse to sogne har været de fleste kniplersker, og at knipleriet tilmed har holdt sig længst her. Ser man på aldersgrupperne, er det de 20–29 og 30–39 årige, der tæller det største antal af døde.

Størstedelen af disse kniplersker har været ugifte. Der kan kun spores 3 gifte, 1 separeret og 6 enker, hvoraf de 5 stammer fra Skærbæk sogn, hvilket også kunne tyde på, at oplysningerne om håndteringen for de gifte kniplersker ofte er upålidelige. Netop i dette sogn vides det, at en del kniplersker giftede sig med sømænd og fortsatte at kniple, mens manden var på havet. Folketællingerne fra 1803, 1835 og 1840 viser, at der er forholdsvis flere enker blandt de kniplende kvinder i de sogne, der grænser op til Vesterhavet.

Dødsregistret giver også spredte oplysninger om kniplerskers sociale miljø, men ikke regelmæssigt nok til, at der kan gøres betragtninger derover. I flere tilfælde nævnes det, at hun var datter af kådner eller inderste, samt at hun selv var indsidder. Ud for de gamle står der ofte »fattig kniplekone«.

Kirkebøgerne fra de syv sogne i det tidligere Haderslev amt kan således medvirke til at give et mere nuanceret billede af kniplerskers liv og vilkår i første halvdel af 1800-tallet.

Orientering

Det lokalhistoriske institut

Det danske arkivvæsen har gennem flere generationer givet husly for adskillige historiske foreninger og organisationer. Det foreløbig sidste eksempel herpå er, at *Lokalhistorisk Afdeling af Historisk Institut ved Københavns Universitet* (af mange kaldet Lokalhistorisk Institut) er blevet installeret i Landsarkivet for Sjælland – dog med indgang og adresse fra Florsgade 4.

Da Dansk historisk Fællesforening for nogle år siden søgte at genoplive den gamle plan om et lokalhistorisk institut, var det tanken at interessere Odense Universitet herfor. Forsøget mislykkedes, og Fællesforeningen inviterede derpå alle historiske professorer ved de 3 universiteter til en drøftelse af situationen. Man overvejede her, om det lokalhistoriske institut burde høre under arkivvæsenet eller under et universitet. Der var enighed om, at bevillingsmæssige grunde talte for den sidste løsning, men der var også enighed om, at instituttet nødvendigvis måtte placeres i en arkivby. Den lette adgang til arkivalier – lokalhistorikerens vigtigste kildegruppe – måtte være forudsætningen for det arbejde, der skulle finde sted i og omkring instituttet. Hermed var København rykket i forgrunden som hjemsted for den nye institution.

Ét spørgsmål var imidlertid afgørende: hvor skulle lokalhistorisk institut få lokaler. Den nye landsarkivbygning i København er imidlertid ret rummelig, og at arkivets chef, dr. Harald Jørgensen, var villig til at afse et par rum til dette formål. Det erkendes fra alle sider, at uden denne håndsrækning var Lokalhistorisk Afdeling aldrig blevet en realitet – Københavns Universitet havde ingen plads at tilbyde.

Den naturlige forbindelse mellem Lokalhistorisk Afdeling og arkivvæsenet havde hermed fået et konkret udtryk, men forbindelsen skulle blive yderligere understreget. Da Københavns Universitet opslog stillingen som afdelingens leder (og foreløbig eneste fastansatte), forlangte man at ansøgerne skulle have arkivmæssig uddannelse og indsigt. Den nye leders arbejde blev defineret som: at bistå ved lokalhistorisk forskning

og at vejlede historiestuderende, der arbejder med speciale af lokalhistorisk art. I alt dette ligger, at mange af de opgaver, som Lokalhistorisk Afdeling kommer til at beskæftige sig med, får en nær tilknytning, både til arkivalier og til arkivvæsenet. Den beskedne arbejdsstyrke på afdelingen (en amanuensis og to studentermedhjælpere) og de ikke overdrevent rigelige bevil-linger gør, at de mest nærliggende projekter bliver dem, der enten sætter andre i gang eller hjælper dem videre med lokal-
historiske studier.

Det kan for eksempel ske gennem undervisning. Arbejdet har for så vidt været i gang i længere tid, idet undertegnede, der først blev ansat ved afdelingen ved dens oprettelse den 1. november 1970, har undervist etnologer og historiestuderende siden 1968. For det første har det drejet sig om undervisning i arkivkundskab og for de sidste om øvelser over utrykte arkivalier. Resultatet er, at antallet af studenterbesøg på det sjæl-landske landsarkiv er steget, de to første lokalhistoriske spe-cialer er skrevet, og endnu flere er undervejs.

En anden måde at hjælpe andre på er at tilvejebringe vej-
ledninger og introduktioner til, samt oversigter over arkivma-
teriale. Arkivvæsenet har i de senere år lagt stadig større vægt
på at løse opgaver af denne art, men behovet er vist noget
nær udtømmeligt. For arkiverne er det nok naturligt først at
samle sig om de egentlige registraturer, og Lokalhistorisk Af-
deling vil derfor binde an med arbejder af en anden karakter.
Som eksempler kan nævnes to projekter, som afdelingen er i
gang med, baseret på det sjællandske landsarkivs arkivalier.

Spredt i præstearkiver, godsarkiver og enkelte andre steder
kan man være heldig at finde lister over befolkningen på en-
kelte lokaliteter, lister der enten er ældre end de ældste officiel-
le folketællinger, eller som indeholder flere oplysninger end
de almindelige tællinger. Materialet er både lokalhistorisk og
demografisk væsentligt, men det er ret ubenyttet, da det kun
kan findes frem via en møjsommelig gennemgang af mange
hundrede seddelregistraturer. Denne gennemgang har afdelin-
gen nu iværksat.

I amtsarkiverne ligger der adskillige hundrede pakker med
indberetninger fra embedsmænd. Her gemmer sig et rigt lokal-
historisk materiale, der belyser enkelte egnes udvikling, men

også indeholder væsentlige oplysninger om sociale, kulturelle og økonomiske forhold. Heller ikke disse pakker er tilstrækkeligt benyttede, for ofte fremgår det ikke af registraturerne, hvor mange oplysninger indberetningerne giver, og hvilke geografiske områder de dækker. For rigtigt at kunne udnytte disse arkivalier, må man have en specificeret fortegnelse over indberetningerne, forsynet med geografiske og saglige registre. Arbejdet er ret omfattende, men jeg er overbevist om, at den færdige oversigt vil vise sig at være nyttig.

En væsentlig opgave for Lokalhistorisk Afdeling vil altid være at bidrage til at åbne arkivernes indhold for forskning. Foruden de »egentlige« lokalhistorikere, for hvem en enkelt egns historie står i centrum, arbejder et stigende antal forskere med lokale studier. Der er for eksempel etnologer, kulturhistorikere, sociologer, statistikere, demografer og andre. De er ikke opvokset med historikernes klassiske findeteknik, og de har krav på en speciel vejledning for at kunne orientere sig i arkivernes indhold. En indsats på dette område gavner lokalhistorien og giver en større og dygtigere udnyttelse af de arkivalske rigdomme. Arkivvæsenet og Lokalhistorisk Afdeling vil her mødes i en fælles interesse og forhåbentlig også altid i samarbejde.

Knud Prange

Kassation af journalsager i Statens Ligningsdirektorat

Rigsarkivet har efter en række forhandlinger med ligningsdirektoratet (afd. for indkomst- og formuebeskatning) givet tilslutning til en dybtgående kassation af direktoratets journalsager. Ligningsdirektoratet oprettedes i 1938 med bl. a. den opgave at føre tilsyn med og koordinere de lokale ligningsmyndigheders arbejde. Dets virksomhed er gennem årene øget stærkt, og de lokale instanser forelægger flere og flere sager til afgørelse, hvoraf enkelte går videre til skattedepartementet, andre til landsskatteretten. I andre tilfælde oversendes sager fra skattedepartementet til behandling i direktoratet. En undersøgelse af korrespondancen har godtgjort, at det ofte er ret ensartede spørgsmål, der forelægges til afgørelse. Tillige synes

det at forholde sig således, at de myndigheder, der har flest skatteydere under sig, er forholdsvis svagest repræsenteret. Af praktiske grunde har direktoratet oprettet en lang række journaler afhængig af sagernes art, for eksempel én for alm. klagesager, én for private erhvervsdrivende, én for landmænd, gartnere og fiskere, én for arvesager. De mange ekstraordinære skattelove under og umiddelbart efter den 2. verdenskrig fik yderligere skatteadministrationen til at svulme op, men selv efter afviklingen af disse love er sagernes antal tilsyneladende ikke mindsket væsentligt.

Over for denne store mængde af arkivalier, der for perioden 1938–70 udgør ca. 600 hyldemeter, har arkivet valgt at foretage en såkaldt *random sampling*, hvilket vil sige, at der som prøver på materialet bevares et bestemt antal tilfældigt udtagne sager. Da man i direktoratet har arbejdet med journaler, hvor sagerne nummereredes i den rækkefølge, hvori de indkom, vil det sige, at prøverne kan udtages på den måde, at journalsager med bestemte endetal bevares, mens de øvrige kasseres. Ud fra de foretagne undersøgelser har Rigsarkivet ment at kunne nøjes med at bevare 1 % af sagerne i størstedelen af direktoratets forskellige grupper af journaler. Nu er det klart, at en statsinstitution normalt altid vil have en del sager af principiel karakter, dvs. sager, der har været normgivende for en række andre afgørelser. Ligningsdirektoratet har imidlertid i lighed med mange andre institutioner inden for centraladministrationen ført kartoteker over disse såkaldte *visdomsbogsager*, således at de kan udtages, inden kassationen finder sted. Det vil sandsynligvis først og fremmest være disse visdomsbogsager, der vil interessere forskningen i fremtiden, men det er desuden overordentligt vigtigt at kunne undersøge, hvorledes ganske almindelige skattesager er blevet administreret i Statens Ligningsdirektorat. Det skal tilføjes, at de principielle sager udgør langt mindre end 1 % af sagerne, således at slutresultatet bliver, at mindre end 1½ % af journalsagerne bevares. Af disse skulle fremtidens forskning alligevel have gode muligheder for at danne sig et indtryk af, hvorledes et enkelt led i den danske skatteadministration har fungeret i en årrække.

Tilsvarende undersøgelser af journalsager i andre direktorater inden for centraladministrationen vil utvivlsomt give nogenlunde samme resultat, således at der inden for disse *melleminstanser* skulle kunne kasseres store mængder af arkivalier, uden at dette ødelægger de pågældende arkivers forskningsmæssige værdi. Tværtimod vil sådanne kassationer på flere måder forhåbentlig gøre det lettere for fremtidens forskning at danne sig et indtryk af et direktorats virksomhed.

Frank Jørgensen

